

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ
FAKULTA SOCIÁLNÍCH STUDIÍ
Katedra psychologie

Bakalářská diplomová práce
obor psychologie

POHŘEBNÍ RITUÁLY A CEREMONIÁLY –
JEJICH PSYCHOLOGICKÝ VÝZNAM PRO POZŮSTALÉ

Vypracovala: Eva Leňová Burešová

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ivo Plaňava

Brno

2007

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně, a že jsem všechny použité informační zdroje uvedla v seznamu literatury.

V Brně, 11. května 2008

Eva Leňová Burešová

Poděkování:

Ráda bych poděkovala vedoucímu práce, docentu Plaňavovi za laskavé a trpělivé vedení, podnětné návrhy a komentáře i celkovou odbornou pomoc.

ABSTRAKT

Předkládaná práce se zabývá psychologickým významem rituálů se zvláštním ohledem na důležitost pohřebních rituálů pro zvládnání smutku nad ztrátou blízké osoby. Autorka uvažuje o možnosti symbolického pohřebního obřadu v případech, kdy nebylo z různých důvodů možné předat rodině tělo zesnulého k uspořádání klasického pohřbu. Zvažuje, zda by tato forma rituálu mohla pomoci při rozloučení se zesnulým a uzavření jedné kapitoly života pro rodinné příslušníky a blízké osob zemřelých následkem katastrof a válek, jejichž ostatky nebyly nalezeny či identifikovány. Rituály jsou nahlíženy jako formy chování, které člověku pomáhají vyrovnat se s každodenními nároky v životě, přechodové rituály pak jako postupy představující významnou pomoc při zvládnání větších životních krizí. Symboly představují znaky či obrazy, jejichž význam chápe daná společnost určitým smluveným způsobem. Pro ilustraci jsou uvedeny dva rozhovory s pozůstalými po obětech koncentračních táborů. Prezentované případy ukazují na důležitost rozhodnutí přijmout smrt. Samotný rituál jako krok k uzavření jedné životní etapy, může mít pro jedince vysoce individuální formu. Výpovědi respondentek odhalují důležitost nalezení smyslu v životních událostech a významech nacházených ve vlastním životním příběhu.

ABSTRACT

The presented paper deals with the psychological importance of rituals especially regarding funeral rituals for coping with grief over the loss of a close relative. Author considers the possibility of symbolic burial service in cases when it was not possible, because of various reasons, to hand over the body of the deceased to the family to organise a classical burial. It is examined if this kind of ritual could help the relatives and closest persons of people who had died in havoc or in a war, whose body was never found or identified, to part from the deceased and to close one chapter of their lives. Rituals are considered to be forms of behaviour that help people to cope with everyday life demands, the transition rituals to be procedures representing an important help in coping with substantial life crisis. Symbols represent signs and pictures the meaning of which is understood in a special agreed way by the given society. As an illustration, two interviews with relatives of victims of the

concentration camps are presented. The presented cases show the importance of the decision to accept the death. The actual form of ritual as a step towards closing one period of human life can consist of highly individual forms. The statements of the respondents reveal the importance of finding sense in events of life and in meanings found in people's own lives stories.

OBSAH

I. ÚVOD	1
II. TEORETICKÁ ČÁST	3
2. 1 Životní krize, jejich zvládnání a hledání smyslu	3
2. 2 Rituály a moderní člověk.....	4
2. 2. 1 Přechodové rituály	7
2. 2. 2 Význam pohřebního rituálu pro pozůstalé.....	8
2. 3 Pohřeb bez zesnulého, zesnulý bez pohřbu	14
2. 3. 1 Symbolický pohřeb jako forma pomoci v obtížné životní situaci	16
2. 3. 2. Symboly v dnešní společnosti	17
2. 4 Shrnutí teoretické části.....	18
III. EMPIRICKÁ ČÁST	20
3. 1 Metodologie.....	20
3. 2 Výběr účastníků	21
3. 3 Proces tvorby dat	22
3. 4 Práce se získanými daty.....	24
3. 5 Kontrola validity dat.....	24
3. 6 Kritické body spojené s realizací výzkumu.....	25
3. 7 Analýza případů.....	26
3. 7. 1 Analýza M.....	26
3. 7. 2 Analýza B.....	28
3. 7. 3 Porovnání studovaných případů.....	31
3. 8 Souhrn zjištění a diskuse	32
IV. ZÁVĚR	34
V. POUŽITÁ LITERATURA	35
VI. PŘÍLOHY	

I. ÚVOD

V průběhu života se člověk musí neustále vyrovnávat s různými problémy a situacemi, které se snaží řešit pomocí zkušeností a běžných strategií pozorovaných v rodině i v širší společnosti. Zásadní zvraty na cestě životem jej staví před úkol řešit životní krize, jejichž zvládnutí bude znamenat další krok ve vývoji, přechod do další životní etapy. K důležitým životním krizím lze podle různých autorů (Kastová, 2000, Schneider, 2005, Erikson in Langmeier, Krejčířová, 2006) přiřadit krize zákonité, vývojové, krize vyplývající z nadměrných požadavků, jež na člověka klade buď společnost nebo on sám, a v neposlední řadě pak krize ze ztráty - v důsledku smrti, rozvodu, nemoci či stáří, k nimž lze připočítat i ztrátu zaměstnání. Zvládnutí krize přináší mimo jiné důležité psychické změny, potvrzuje schopnost člověka formovat svůj život a vnímat vlastní kompetenci.

Za typickou životní krizi považuje Kastová (2000) také truchlení. Člověk se v důsledku náhlé ztráty milované osoby ocitá v hluboké nejistotě, co se týče vlastní identity. Celý jeho život prochází proměnou, a protože není schopen se s tímto zvratem dostatečně rychle vyrovnat, ocitá se v krizi. Krizová situace člověka nejen konfrontuje s nutností zvládnout přechod od jednoho k druhému životnímu úseku, ale pokaždé se před ním otevírá i otázka zdařilosti, smyslu vlastního života, vlastní existence. Lidskou schopnost zamýšlet se v takových situacích nad věcmi přesahujícími nejnütnější starost o přežití považuje Fulgum (1995) za přirozené hledání a nalézání víry.

Vyrovnaní s novou situací, překročení prahů mezi jednotlivými fázemi života, napomáhá opakované chování, osobní zvyky i společenské rituály. Díky rituálům člověk ví, jak tyto prahy překročit, co je třeba udělat a kdy je to třeba udělat. Podobnou funkci má i rituál pohřbení, který pro pozůstalé představuje důležitý moment rozloučení. Existují situace, v nichž rodina nemohla zesnulému pohřeb uspořádat, truchlení neprobíhalo v přirozené posloupnosti, nedošlo ke skutečnému vyrovnání. Jeden ze způsobů, jak tuto situaci řešit, může představovat uspořádání symbolického pohřbeního rituálu. Symboly ve společnosti mohou mít formu obrazů, jejichž provádění se její jednotliví členové účastní jako herci, a které zastupují prožití skutečné události. V některých tradičních společnostech existovala či dokonce existuje také zástupná, symbolická podoba pohřbení zesnulých.

V dnešní době pozorujeme spíše tendence vyhnout se okamžikům, v nichž člověk projeví svou slabost. K podobným situacím patří právě období truchlení a zvláště pak pohřeb samotný, který člověku mimo jiné připomíná i jeho vlastní smrtelnost. Úvahám o tom, jak

dnes lidé vnímají význam pohřebního rituálu a zvláště pak jakou důležitost mu přisuzují pozůstalí po obětech války se věnuje empirická část předkládané práce. V rozhovorech s respondentkami si autorka zároveň klade otázku, zda by symbolický pohřeb mohl představovat vhodnou formu uzavření neukončeného truchlení, a jakou by měl mít podobu.

II. TEORETICKÁ ČÁST

Teoretická část práce předkládá definice základních pojmů používaných v souvislosti se zvažovanými tématy, přehled s nimi souvisejících teoretických koncepcí i jejich vzájemných vztahů v odborné literatuře a v širším smyslu mapuje jejich návaznost na publikované empirické studie a další práce.

2. 1 Životní krize, jejich zvládání a hledání smyslu

„O krizi hovoříme tehdy, když se člověk ocitne v zatěžující nerovnováze mezi subjektivním významem problému a možnostmi zvládání, které má k dispozici,“ stanoví Kastová (2000, str. 15). Krize pro nás kromě psychické zátěže však přináší i možnost dalšího rozvoje, představující tak jisté mezníky v našem životě. Dle Eriksona (in Langmeier, Krejčířová, 2006) si jedinec na každém stupni vývoje musí vyřešit určitý psychosociální konflikt a podaří-li se mu to, může postoupit dále, jinak je jeho vývoj pozdržen a ohrožen. I proto není možné se krizím v životě vyhnout, větší důležitosti nabývá spíše úkol v nich neuvíznout, přistoupit k nim zodpovědně, tvořivě a jejich výzvu naplnit. Zvládání krizí nám mimo jiné přináší pocit autorství vlastního života, pocit, že žiji.

Slovník spisovné češtiny (1994, str. 151) definuje krizi jako (1.) chvíli, kdy vrcholí rozpory, rozhodný obrat; (2.) těžkou, svízelnou situaci.

Podle Říčana (1989, str. 45, 46): „...znamená krize hrozbu, riziko i příležitost. ... v krizi.... se vyhrocují rozpory, je zákonitým uzlovým bodem vývoje.“ Vývojová krize je „stav, kdy už není možné zůstat takovým jako doposud, a přitom cesta kupředu není otevřena nebo je velmi nesnadná.“

„Zvládání života je tvůrčí proces při dosahování pozitivně definovaných životních cílů. Zvládání života není definováno pouhým vypořádáváním se s problémy, uspokojováním potřeb, překonáváním patologií a řešením konfliktů. Zvládání života staví na racionálním poznání zprostředkovaném vědou a využívá osobních schopností a dovedností, vlastních zkušeností a kompetencí,“ upřesňuje Frýba (1996, str. 34). Za jednu z hlavních překážek zvládání pak autor považuje lpění, identifikaci s minulým, s vlastní představou. Lpění blokuje city, vjemy i osobnost a její prožívání skutečnosti. Pokrok ve vlastním vývoji přináší schopnost integrace osobnosti, schopnost sebeřízení, emancipovaná zodpovědnost vůči sobě i okolí a harmonizace prožívání. Předpokladem dosažení všech výše uvedených vlastností je

vnitřní, duševní a duchovní práce každého člověka na sobě samém, snaha o rozvíjení vlastní osobnosti. Harmonická osobnost se vyznačuje kvalitními vztahy se svým okolím a vyrovnaným přístupem k životu, který dokáže naplnit hodnotami a smyslem.

Životní krize vnáší do života nejen výzvu k jejich zvládnutí, kladou otázku po smyslu, ale znamenají i prožitek utrpení. Dle Frankla (1995) přivádí k nalezení smyslu skutečnost, že „... trpíme něčím, protože to nemůžeme strpět - tedy proto, že to nechceme nechat platit.“ (str. 108). Za možnou cestu, jak situaci zvládnout považuje obdobně jako výše citovaný autor vytvoření distance, zaujetí postoje a následnou změnu, nikoli situace, avšak našeho vlastního prožívání, našeho duševního stavu. Stejně tak je možné nalézat smysl v samotném zármutku, který nám zesnulého zpřítomní. Není proto nutné se truchlení vyhýbat či se dokonce za své pocity a prožitky stydět. Utrpení člověka chrání před apatií, duševní strnulostí, v utrpení člověk roste, stává se bohatším a mocnějším. Frankl učí hledat smysl v každém okamžiku života a v každém jej také nalézat.

2. 2 Rituály a moderní člověk

Odedávna se člověk snaží obstát v každodenním životě. V současné době používaný termín zvládnání (obtížných) životních situací lze použít při popisu tohoto úsilí člověka po dobu celé známé historie lidstva. Dle dnešních představ usiloval pradávňý člověk hlavně o dostatek potravy, jenž zajišťoval přežití pro něj i jeho rodinu. Za účelem získání obživy musel na jedné straně spolupracovat s ostatními lidmi, musel se naučit komunikovat, na straně druhé byl nucen přizpůsobovat se přírodním podmínkám a postupně tyto podmínky přizpůsobovat sobě. Chce-li člověk zvládnout nějaký úkol, musí nejprve pochopit v čem spočívá a rozumět jeho jednotlivým součástem. Pro lepší představu o přírodních i nadpřirozených silách a lepší možnost se s nimi vyrovnat si člověk vytvořil systém reprezentací, symbolů a rituálů. Rituály slouží dodnes účelům náboženským, umožňují reagovat na jevy mimo materiální svět, a hlavně účelům společenským. Ritualizované chování člověku pomáhá orientovat se ve světě, vycházet s lidmi, v podstatě mu zjednodušuje život.

Všeobecná encyklopedie Diderot (1999, 6. svazek, str. 412) uvádí, že pojem **rituál** lze chápat v zásadě dvěma způsoby:

(1) náboženský rituál je buď (a) synonymum obřadu nebo (b) složitější obřad složený z více různých úkonů; předepsaný způsob vykonávání bohoslužebných úkonů; nebo (c) liturgická kniha obsahující texty a pokyny k obřadům a

(2) z pohledu sociologie je rituál ustálený model individuálního nebo kolektivního způsobu chování, který je založen na všeobecných pravidlech přijatých v rámci dané sociální komunity, a to buď vnucených nebo tradičních. Hraje důležitou roli v dějinách společnosti jako tradičně vypracovaná metoda sociální výchovy jednotlivců a jejich přizpůsobení se společenským normám. Umožňuje zvládat standardní společenské situace, hrát odpovídající sociální role.

Ritualizace je naopak (a) jev, kdy určité prvky chování ztratily svou původní funkci a staly se jen symbolickými ceremoniály; (b) přeměna běžného projevu nebo systému chování v projev nebo systém s významem signalizačním.

Přechodový rituál lze spolu s van Gennepem (1997) vymezit jako „... přechod z jedné (životní etapy) do druhé (jenž) nabývá rázu zvláštního přechodu, který se u nás vyznačuje jistými rituály jako křest, svěcení ...“ (str. 12)

Také dle Bellové (1992) nám rituál pomáhá reagovat v situacích, které se vymykají běžným zvyklostem, neboť představuje „... způsob chování reagující na místo, událost, síly, problém nebo tradici. Je to přirozená a vhodná reakce na dané okolnosti..... dočasně strukturalizuje prostředí času a prostoru pomocí série fyzických pohybů a tak vytvářením arény, která svým formujícím vlivem hráče jak validizuje, tak rozšiřuje schémata, která internalizují, ... a která jsou jim vnucovaná autoritativnějším zdrojem, obvykle mimo lidskou komunitu.“

Ritualizaci považuje za „... způsob chování, který se odlišuje od jiného běžného chování prostřednictvím postupů provádění toho, co člověk dělá.... je to efektivní způsob chování za určitých podmínek.“ (str. 109-110)

„Rituály označují začátek a konec... avšak cokoliv se demonstruje v rituálech proniká také ne-rituálním chováním“ doplňuje Paul Connerton v knize *How Societies Remember* (1996, str. 44)

Zajímavě vymezuje rituály Alexander (2006): „Rituály jsou epizody opakované a zjednodušené kulturní komunikace, při nichž sdílejí přímí účastníci sociálních interakcí, stejně jako ti, kdo je pozorují, víru v deskriptivní a preskriptivní platnost symbolického obsahu komunikace a akceptují autenticitu svých záměrů... a zintenzívňují spojení účastníků a symbolických předmětů s pozorujícím publikem, celou danou komunitou“ (str. 29-30).

V pojednání o významu rituálů v každodenním životě člověka Robert Fulgum (2000) v žádném případě nevidí rituální chování jako formu stereotypu, která pomáhá vyhybat se nechtěnému rozhodování, naopak soukromé rituály chválí jako chování, které propůjčuje

každodennímu životu člověka smysl a tvar. Chování, které se pravidelně opakuje, protože slouží správné věci.

Dle Fulguma (2000) je důležité, hledá-li člověk v životě víru, není lhostejný a rituály jsou pro něj jedním z projevů nelhostejného přístupu. Rituály vyplývají z různých stadií života, přeměňují všední na posvátné, neustále se vyvíjejí a proměňují. Autor zdůrazňuje důležitost zastavení a zamyšlení v každodenním životě. „V posvátných okamžicích přebývá věčnost,“ (str. 23) shrnuje.

Rituály Fulgum (2000) rozděluje kromě jiného do tří kategorií: veřejné, soukromé a tajné. K veřejným patří náboženské obřady jako vnější projev niterných posvátných okolností. Ve světské podobě bývají stvrzeny nějakým úředním dokumentem, například svatba a oddací list. Soukromé rituály dodržuje každá rodina po svém a zahrnuje mezi ně různé typy událostí, například oslavy narozenin nebo nedělní návštěvy babičky. V některých hlavních bodech se budou obě kategorie překrývat a to minimálně u třech velkých přechodových rituálů narození, sňatku a pohřbu. Tajné rituály si vytváří každý člověk sám, v největším soukromí, a nejčastěji je používá v době dospívání, i když i ke třem nejdůležitějším životním přechodům se obvykle váže také nějaká zcela soukromá forma oslavy proměny statutu. Soukromé rituály mívají tendenci sklouznout v pověřčivost, jak hezky ilustrují např. sportovci, kteří na významný zápas nastoupí vždy v tom jediném tričku, v němž vyhráli své první mistrovství.

Rituály lze vidět jako postupy, které lidé opakují od nepaměti, protože dávají smysl a řád jejich bytí. Nejsou však ničím neměnným, přizpůsobují se době, aby lépe uspokojovaly měnící se potřeby lidí. V soukromí taková proměna přichází v okamžiku, kdy se člověk rozhodne - nebo je k tomu přinucen - se nad svými životními vzorci zamyslet.

V návaznosti na výše uvedené souvislosti, Fulgum (2000) cituje biblický text:

*„Všechno má určenou chvíli
a veškeré dění pod nebem svůj čas.
Je čas rození i čas umírání
je čas plakat i čas smát se,
čas truchlit i čas se radovat,
čas mlčet i čas mluvit.
Všechno má určenou chvíli
a veškeré dění pod nebem má svůj čas. .... „ (str. 145)*

2. 2. 1 Přechodové rituály

Velmi specifickou podobu společenských rituálů představují rituály přechodové. Arnold van Gennep (1997) konstatuje, že „život jednotlivce bez ohledu na typ společnosti spočívá v postupném přecházení od jednoho věku k dalšímu“ (str. 12). Ke všem významným životním událostem jako jsou narození, dospívání, sňatek, rodičovství, specializace ve studiu a zaměstnání a v neposlední řadě i smrt, se vztahují obřady, jejichž cílem je umožnit jedinci přejít od jedné determinované situace k jiné, zrovna tak determinované situaci. Tyto obřady se dle van Gennepa (1997) napříč civilizacemi vzájemně všeobecně podobají, a kromě výše zmíněných zahrnují i náboženské zasvěcování a obřady vztahující se ke kosmickým přechodům, jako například Nový rok.

Van Gennep (1997) dále přechodové rituály dělí na odlučovací, pomezí nebo prahové a slučovací či rituály přijetí. Odlučovací rituály jsou nejvíce rozvinuté v pohřebních obřadech, které mimo jiné zahrnují i rituály obranné - před světem mrtvých, před neznámým. Pohřební rituály se významně odlišují podle národnosti, věku, pohlaví nebo společenského postavení zesnulého. Při pohřebních rituálech hraje důležitou roli mimo jiné pojetí záhrobní a konec konců i pojetí samotné smrti a člověka. Smrt má jinou podobu pro moderního ateistu a jinou pro věřícího s tradiční představou o přetělování duší. Období smutku pozůstalých slouží k jejich izolaci od obecné společnosti a zároveň představuje pomezí stav, do nějž se vstupuje odlučovacími rituály, a z nějž se vystupuje rituály opětovného začlenění. V některých případech se doba ukončení smutku časově shoduje s přijetím zemřelého do světa mrtvých. V době smutku tvoří příbuzní nebožtíka zvláštní společnost, nacházející se mezi světem živých na jedné straně a světem mrtvých na straně druhé, z níž mohou odejít více či méně rychle, podle toho, jak úzce byli se zesnulým spřízněni. Pravidla zachování smutku závisejí na stupni příbuzenství a u různých národů se liší. Nejdéle do tohoto zvláštního světa náleží vdova nebo vdovec a vracejí se z něj jen vhodnými rituály a v okamžiku, kdy už je nade vše pochybnost jasně, že zesnulému nijak fyzicky nepatří.

V pohřebních rituálech se dle van Gennepa (1997) pomezí období vyznačuje nejprve setrváním těla zemřelého nebo rakve ve smuteční místnosti. Zesnulý pak musí urazit určitou cestu na onen svět, který bývá podobný světu našemu, avšak lepší pro ty, kdo si ho zaslouží. Osoby, za které nebyly provedeny pohřební rituály, jsou stejně jako nepokřtěné nebo nepojmenované děti odsouzeny k bídné existenci a nikdy nemohou proniknout do světa mrtvých ani se připojit ke společnosti, která tam vznikla. To jsou ti nejnebezpečnější mrtví.

Chtěli by se znovu zapojit do světa živých a protože nemohou, chovají se k němu jako nepřátelští cizinci. Nemají prostředky k existenci, a proto si je musí opatřit na úkor živých. V případě, že v představě národa neexistuje záhrobí určené mrtvým, je rituálem přijetí do obecného světa mrtvých prosté pohřbení. Pohřební vzpomínková slavnost slouží k přerušení pouta s nebožtíkem, odloučení společnosti živých od zesnulého a její konsolidaci.

Van Gennep (1997) uvádí výčet jednotlivých rituálů u různých národů. Mezi odlučovací rituály je třeba zařadit přenášení těla zesnulého, pálení jeho majetku, jeho omývání a ostatní očistné rituály. K materiálním postupům odlučování patří jáma, rakev, hřbitov, přičemž zavření rakve nebo hrobu uzavírá celý obřad zvláště slavnostním způsobem. Mezi přijímací rituály patří hostiny po pohřbu, jejichž cílem je navázat mezi všemi příslušníky pozůstalých pouto, které bylo smrtí jednoho z článků rozbito.

Pohřební rituál vyčlení pozůstalé do zvláštního stavu, v němž dojde k rozloučení se zesnulým a přípravě jeho odchodu „na onen svět“, a který je zakončený uložením nebožtíka do hrobu. Následná hostina symbolizuje konečné rozloučení a může znamenat i opětovné začlenění do světa živých, pokud není společností jasně určeno předepsané období smutku. V takovém případě dojde k začlenění pozůstalých, především vdovce a vdovy, až po odložení formálního smutku, v naší společnosti symbolizovaného černou barvou.

Přechodové rituály tedy v souladu se svým označením představují společností předepsané nebo jen akceptované formy chování a postupů, jež symbolizují přechod z jedné životní etapy do druhé, z jedné podoby postavení ve společnosti do jiné. Pohřební rituál patří mezi tři největší a nejuniverzálnější přechodové rituály. Umožňuje pozůstalým odpoutat se od mrtvého člena rodiny a vykročit zpět mezi živé.

2. 2. 2 Význam pohřebního rituálu pro pozůstalé

Smrt blízké osoby přináší šok, bolest, na určitou dobu člověka uvede do zvláštního stavu, kdy realitu vnímá zkresleně, přes filtr vlastního utrpení. Aby mohl pokračovat v dalším životě a začlenit se zpět do běžných aktivit, musí změnit svůj obraz světa. V mozaice, která tvoří vnímaný reálný svět jednotlivce, bude jeden člověk chybět. Pohřeb jako společenský rituál pomáhá rozloučit se nejen se zesnulým, ale i se svým dřívějším pojetím světa a jeho nové uspořádání i svou novou roli.

Nový velký ilustrovaný slovník naučný (1932, str. 511) uvádí, že rituál je „pořad slavnostních zvyků“ a pohřeb definuje jako „náboženský nebo společenský obřad.“

„Žádný jiný obraz se v průběhu metaforizace smrti nevryl do paměti silněji než obraz cesty, přechodu... Cestě zemřelého na tomto světě odpovídá doba truchlení... Robert Hertz se snažil společenskou roli truchlení popsat jako psychosociální korelát k procesu rozkladu... tělo živé zkušenosti a komunikace ustupuje během truchlení tomu, co je nutné, potvrzené a tvrdé. A nakonec je říše mrtvých zapečetěna stejně úspěšně jako paměť pozůstalých“ uvádí Thomas Macho (2000, str. 89 - 91) v doprovodné studii k práci Jana Assmana Smrt jako fenomén kulturní teorie. Přestože by bylo výše citovaným úvahám možné vytknout jisté zjednodušování, potvrzují ve stručnosti významnost samotného pohřebního rituálu, který zmiňovanou dobu truchlení oficiálně zahajuje, a zároveň umožňuje hluboké prožití smutku jako formy rozloučení se zemřelým a vykročení na další cestě životem pro pozůstalé.

„K úměrnému kulturnímu truchlení má pomoci právě pohřební rituál“ potvrzuje i Pavel Říčan (2004, str. 374).

„Smrt je problém živých. Mrtví žádné problémy nemají“ konstatuje lapidárně Norbert Elias (1998, str. 8) v úvodu své knihy O osamělosti umírajících v našich dnech. A právě živi se potřebují se svými mrtvými náležitě rozloučit, prožít si jejich odchod i vlastní utrpení způsobené částečně ztrátou blízké osoby a částečně aktivací vlastního strachu ze smrti.

Pátrání po publikacích týkajících se významem samotného pohřebního rituálu pro pozůstalé nebylo úspěšné. Většina studií se zabývá spíše následky ztráty blízké osoby, úmrtností vdov a vdovců nebo zvýšeným sklonem k onemocnění po ztrátě blízkých. V Československé psychologii 2002/5 (str. 462-470) a 2006/3 (str. 272-284) byly publikovány práce na téma Sociální reprezentace smrti autora Romana Hytycha, které se zabývají „návodů zdravého rozumu pro myšlenkové pojímání a jednání v situacích smrti a umírání“ a „zlepšení stávající praxe nakládání se smrtí v České republice“ zvláště s ohledem na pomáhající profese. Autor v závěru své práce dospívá k názoru, že: „Pokud v naší kultuře docházelo k postupnému mizení smrti, lze rozhodně začít vytvářet prostor pro sdílení skutečnosti smrti a při jejím dovednějším zvládnutí se inspirovat tam, kde dosud existuje dostatečný veřejný prostor komunikace a sociálního sdílení ... Se smrtí může být dále nakládáno z pozice profesionálů na opravu strojů, bojujících o zvýšení jejich životnosti. Z jiného úhlu pohledu, z pozice opravdového života, je ale smrt záležitostí vlastní každému smrtelníkovi. Přestože se dnes spousta lidí v Evropě tváří a žije, jako kdyby smrt neexistovala, není zas tak vzdálená doba, kdy byl fakt smrti běžně sdílenou součástí života Evropanů.“ (str. 283)

Také zahraniční publikace např. recenze knihy *Responding to Grief: Dying, Bereavement and Social Care* autorky I. Renzenbrink zveřejněná na serveru Oxford Journals (<http://services.oxfordjournals.org/cgi/searchresults?fulltext=Renzenbrink&x=12&y=7>) se zabývají spíše postupy jak se mohou sami sociální pracovníci chránit v situacích zvládnání ztráty a smutku v rodinách klientů. Z toho lze odvodit, že se v současné době příliš nepracuje s významem samotného pohřebního rituálu jako důležitého okamžiku v procesu zpracování smutku a provedení výzkumu na toto téma, budu-li parafrázovat výše citované práce, pomůže nejen zlepšit nakládání se smrtí v naší společnosti, ale i chránit sociální pracovníky a ostatní pomáhající profese.

Dle dříve uváděných autorů umožňují rituály jako symbolické aktivity lidem, jejich rodinám a přátelům vyjádřit myšlenky a pocity týkající se důležitých životních událostí. Stejně tak je pohřební rituál veřejným, tradičním a symbolickým prostředkem jak vyjádřit svou víru, myšlenky a pocity týkající se smrti někoho, koho jsme měli rádi. Pohřební rituály mají dlouhou historii a bohatou symboliku. Pomáhají lidem vyrovnat se s realitou smrti, stávají se poctou životu zesnulého, umožňují vyjádřit smutek způsobem, který odpovídá vyznávaným kulturním hodnotám, dávají příležitost vzájemné podpory truchlícím a prostor myšlenkám týkajícím se života i smrti, kontinuity a naděje všem živým. Ne v neposlední řadě představují akt rozloučení se zesnulým, bez ohledu na formu a hloubku víry pozůstalých.

V dnešní společnosti bohužel existuje jistá tendence vyhnout se smutku a truchlení jako projevům slabosti či nedostatku kompetence a částečně tak dochází k potlačení významu pohřebních rituálů. V této souvislosti je dobré si uvědomovat, že smutek může i léčit. Pozůstalí, kteří plně prožijí svůj smutek a dovolí lidem kolem sebe projevit jim lásku a soucítění v jejich obtížné situaci, mají lepší šance smutek zdravě ukončit a najít smysl vlastního bytí do dalšího života.

Dr. Alan Wolfelt z Center for Loss and Life Transition (www.centerforloss.com) uvádí 6 požadavků na smysluplné truchlení, které vede ke smíření s životní ztrátou:

- 1. uznání reality smrti,*
- 2. posun vstříc bolesti ze ztráty,*
- 3. vzpomínání na zesnulého,*
- 4. vytvoření nové identity,*
- 5. hledání smyslu a*
- 6. trvalá podpora ze strany ostatních.*

(<http://www.centerforloss.com/articles.php?file=journey.php>)

Dr. Wolfelt (www.centerforloss.com) tyto body rozvádí v několika podnětných myšlenkách: Zemře-li někdo, koho milujeme, je třeba si nejprve přiznat realitu a definitivnost smrti. Dokud člověk tento fakt odmítá, nedostane se ve zvládání smutku a následně dalšího života ani o krok dál. Pochopení probíhá nejprve na intelektuální úrovni, odkud si postupně nachází cestu do oblasti citů až ke konečnému celkovému přijetí. Právě pohřební rituál pomůže mysli uvědomit si fakt, který člověk podvědomě odmítá. Diskuze s pracovníky pohřební služby, plánování časového postupu a ceremoniálu, následně setkání s nebožtíkem, předání oblečení a další nezbytné kroky, přinutí pozůstalé uznat, že ten, koho milovali, zemřel. Pohled na mizející rakev je symbolem definitivního uzavření života.

Následující krok přináší nezbytné projevy zármutku, pro které vytváří pohřební rituál tu správnou atmosféru. Na pohřbu je plakat nejen možné, ale dokonce i vhodné a odpovídající. Pohřeb samotný je emocionálně vypjatým okamžikem, který umožňuje dát průchod skrytým pocitům všem účastníkům, nejen nejbližší rodině. A tak si na pohřbu zemřelého popláčí mnohdy i lidé, kteří nad vlastní ztrátou plakat nemohli nebo nedovedli.

Při zpracování smutku musí být člověk schopen se přesunout ze situace fyzické přítomnosti zesnulého do oblasti vzpomínek. I tento posun umožní dobře a citlivě provedený pohřební rituál, který přirozeně vytváří prostředí k zamyšlení se nad dobrým i zlým, které jsme s nebožtíkem sdíleli. Nikdy jindy nebude již taková příležitost se soustředit na vyznění a ukončení vztahu se zesnulým a podělit se o své myšlenky s ostatními, kteří jsou právě v průběhu tohoto rituálu skutečně zúčastněnými a chápajícími posluchači. Řečník, někdy profesionál, většinou však někdo z blízkých příbuzných či známých, zmíní v oficiálním proslovu nejdůležitější okamžiky ze života zesnulého a navodí tak mimo jiné atmosféru sdílení vzpomínek mezi účastníky ceremoniálu. Právě vyprávění příběhů o zesnulém je v této fázi smutku velkou pomocí a zároveň utvrzuje pocit hodnoty jeho života a tím i života pozůstalých. Mnohdy se tak dozví i o věcech, jichž se nezúčastnili a doplní si tak vlastní obraz zesnulého.

Dalším z nezbytných kroků je vytvoření nové smysluplné identity v dalším životě. Lidé jsou tvorové společenští a naše vlastní životy získávají smysl až ve vztahu k životům lidí kolem nás. Zemře-li někdo blízký, umírá i část mé identity, kterou jsem definoval právě vztahem k němu. Pohřeb jako společenská událost mimo jiné umožňuje oficiální přijetí nové role ve společnosti. Ostatní jakoby svou přítomností na pohřbu říkali: „Uznáváme tvou změněnou identitu a chceme, abys věděl, že k nám stále patříš, a že nám na tobě záleží.“ Pocit sounáležitosti a přátelé a rodina kolem dávají v tyto těžké okamžiky pozůstalému pocítit, že

ještě žije. Není-li uspořádán pohřeb, společnost neví jak se chovat k osobě, jejíž společenská identita se změnila, a často se jí proto vyhýbá.

Zemře-li blízká osoba, snaží se člověk přirozeně najít smysl života i smrti. Tyto otázky jsou důležité i proto, že je třeba odpovědět na otázku nejdůležitější: Proč vůbec žít dál? A z ní vyplývající: Jak žít dál? Nelze čekat, že bychom se dobrali konečných odpovědí na otázky po smyslu lidského života, musíme však nalézt odpovědi dostatečně uspokojivé pro nás osobně. V neposlední řadě dává pohřeb blízké osoby pocítit, že jednou zemřeme i my. Život i smrt jsou přirozený a nevyhnutelný proces. Pohřeb pomáhá v hledání smyslu života i smrti nejen zesnulého, ale i pozůstalých. Každý pohřeb, kterého se účastníme je svým způsobem zkouškou pohřbu našeho. Pohřeb představuje možnost vyjádření víry a životních hodnot každého jedince i celé společnosti. Již sám fakt uskutečnění pohřbu nese symboliku důležitosti, kterou pro nás smrt má. Umožňuje živým žít dál tak plnohodnotně a zdravě, jak jen to je pro ně možné.

Účast na pohřbu je také veřejným vyjádřením podpory a nabídkou pomoci do budoucna. Umožní lidem ukázat city a nabídnout pomoc. Na pohřbu je dovoleno pozůstalé obejmout, verbálně i neverbálně jim projevit účast. Právě naznačení podpory patří k nejdůležitějším léčivým aspektům významu pohřebních rituálů. Pohřeb je konečně místem setkání pro truchlící. Pokud nám záleželo na někom, kdo zemřel, nebo na některém ze členů jeho rodiny, snažíme se pohřbu zúčastnit. Naše fyzická přítomnost je nejdůležitějším aktem podpory živým. Dáváme jim tak najevo, že ve svém smutku nejsou sami.

Aby pohřeb splnil všechny výše uvedené požadavky, je nutné jej také považovat za smysluplný rituál a dobře vše naplánovat. Čas strávený jeho přípravou je pro pozůstalé méně bolestný uvědomí-li si, že energie, kterou vynakládají na vytvoření osobitého intimního ceremoniálu, se jim vrátí tím, že pomůže jim i jejich příbuzným a známým podstoupit léčivé působení zármutku jako podmínky vykročení do dalšího života.

Z psychologického hlediska pomůže dle dr. Wolfelta (www.centerforloss.com) pozůstalým uvědomit si před přípravou pohřebního rituálu několik důležitých bodů:

Člověk má právo na pohřební rituál. Pohřební rituál je více než uznání smrti. Umožní lidem se sejit, projevit zájem, ukázat city a prožít vzájemnou blízkost.

Člověk má právo uspořádat pohřeb dle vlastních představ. Někomu bude útechou tradiční pohřební rituál, který pro něj představuje naplnění smyslu smrti. Pro jiného bude důležitější projevit vlastní odlišnost nebo symbolizovat osobnost zemřelého člena rodiny. I tradiční ceremoniál je možné doplnit osobitými prvky.

Člověk má právo požádat ostatní členy rodiny i přátele o pomoc při přípravě pohřbu. Při zvládání zármutku nad ztrátou mnohdy pomůže již účast jiných lidí právě na přípravě pohřbu. Někomu přinese útěchu, pokud pohřební řeč pronese někdo blízký a ne najímaný řečník nebo pokud na pohřbu zahraje nebo zazpívá přítel pozůstalého či zesnulého. Účastnila jsem se pohřbu, na němž zazněly písně v podání zesulé. Rozplakaly každého. A najednou jsem si byli všichni velmi blízcí.

Člověk má právo si před pohřbem i během něho prohlédnout tělo nebožtíka. Pohled na zesnulého mnoha lidem totiž umožní si přiznat skutečnost, že zemřel. Je to také dobrý způsob, jak se se zesnulým osobně rozloučit. Není nutné považovat tento zvyk za morbidní či nevhodný. Umožňuje procítit definitivnost smrti.

Člověk má právo projevat během pohřbu smutek. Pohřeb skýtá výjimečnou možnost katarze. Není nutné stydět se plakat. Není ostudou hovořit o svých pocitech.

Člověk má právo uspořádat pohřeb podle vlastního náboženského přesvědčení. Církevní pohřeb není důstojnější než civilní a civilní není méně osobní než církevní. Každý má právo projevit svou víru i názory také při průběhu pohřebního ceremoniálu.

Člověk má právo se při přípravě pohřbu, v jeho průběhu i po něm tázat po smyslu života a smrti. Je to přirozené a toto hledání není nutné zpochybňovat ani zlehčovat frázemi typu: „Bůh to tak chtěl“ nebo dokonce: „Všichni tam musíme“.

Člověk má právo dát během pohřbu průchod vzpomínkám. Vzpomínky jsou naším dědictvím. Vzpomínky navozují pocit sdílení a pomáhají vyrovnat se se ztrátou.

Člověk má právo nepřekročit své emocionální a fyzické meze. Není ostudou být unavený. Není nutné přijímat návštěvy, hovořit. Pozůstalí se nemusí chovat jako obvykle, nemusí se ani nutit do běžných denních činností, jídla apod.

Člověk má právo projít si obdobím smutku. Období smutku pohřbem nekončí. Smutek nepřejde rychle. Vůči smutku je třeba projevit trpělivost. Je dobré vyhnout se netrpělivým a netolerantním lidem. Nezapomínejme, že smrt milované osoby navždy mění náš život.

Ujištění dr. Wolfelta (www.centerforloss.com) znějí samozřejmě až triviálně, v moderní společnosti, v níž je kladen důraz na výkon, a která pěstuje kult mládí, však nejsou nijak nemístná. Pro pozůstalé mohou představovat potřebné ujištění o vlastní normalnosti i patřičnosti prožívaných stavů a emocí.

Úvahy o významu pohřebního rituálu při hledání způsobů jak vykročit do dalšího života bez zemřelého dokreslují myšlenky Viktora E. Frankla (1994): „Právě tam, kde nemůžeme situaci změnit, právě tam se po nás žádá, abychom změnili sebe samy, totiž abychom dozráli, dorostli, přerostli sebe samy. ... Utrpení má totiž smysl tehdy, staneš-li se sám jiným.“ (str. 168-169)

2. 3 Pohřeb bez zesnulého, zesnulý bez pohřbu

V průběhu posledních sta let došlo ke dvěma světovým válkám a velkému počtu lokálních konfliktů, v nichž zemřely miliony lidí. Z nejrůznějších důvodů nebylo často možné předat pozůstalým tělesné ostatky zesnulého a zároveň nebylo pro pozůstalé často možné uspořádat zesnulému pohřeb alespoň v zastoupení, s použitím úmrtního oznámení, s přiloženým vyznamenáním či osobními věcmi. Ještě horší situaci představovala pro rodinné příslušníky hromadná úmrtí v koncentračních a vyhlazovacích internačních táborech, pogromy či teroristické útoky. Do podobné kategorie spadají zvláště v posledních letech časté živelné pohromy - povodně, tornáda, tsunami, ohně či sopečné výbuchy. Proto mezi námi v současné době žije poměrně velké množství příslušníků rodin, v nichž nedošlo k ukončení období smutku nad ztrátou blízké osoby a přijetí nové životní situace, přechod nebyl uskutečněn. Z psychologického hlediska se této skutečnosti obvykle nevěnuje dostatečná pozornost.

Z vlastní rodiny má autorka zkušenost, jak může právě neukončené období smutku ovlivnit život několika dalších generací pozůstalých. Dědeček se po válce nevrátil z koncentračního tábora. Přestože babička obdržela oficiální vyrozumění o úmrtí, vdovský důchod a několik řádů in memoriam, s faktem jeho smrti se definitivně nikdy nesmířila. V jejích nadějích ji nechtěně podporovali dědečkovi spoluvězni i spolupracovníci z odboje svými historkami o lidech, kteří se někde objevili živí i několik let po skončení války. Romantické představy o dědovi ztraceném ve světě podbarvily také dospívání generace vnuků a odeznívaly postupně, s nástupem dospělosti a budováním vlastní rodiny. Generace dětí však tyto rodinné báje pilně pěstuje dále.

Zkušenosti generací žijících před námi potvrzují důležitost pohřebního rituálu, přijetí smrti i přechodu do další životní etapy. V tradičních společnostech se klade důraz spíše na ochranu a oddělení světa mrtvých od světa živých, náboženské obřady zase slouží k zajištění klidu duše a kvality posmrtného života. Přesto i moderní vědecké výzkumy potvrzují

důležitost uzavření životních fází, prožití smutku a překonání krizových situací pro psychické i fyzické zdraví člověka.

Jaro Křivohlavý (2001) v knize Psychologie zdraví uvádí, že těžké situace, které člověk zažije, mají vliv na jeho psychický stav. Stupnice těžkých životních situací sestavená při výzkumech zjišťujících stres a jeho význam v životě lidí, uvádí na prvním místě smrt manžela či manželky. Ukázala mimo jiné možnost vztahu mezi životními otřesy a stresy na jedné straně a výskytem nemocí na straně druhé.

Krizové situace, které vznikly v důsledku nežádoucí změny v životě, probíhají podle Kastové (in Navrátil, 2005) ve čtyřech stupních:

1. Fáze popření je charakteristická odmítnutím skutečnosti. Člověk prožívá šok. Zejména zpočátku reaguje jakoby bez emocí. Typická jsou prohlášení: „To nemůže být pravda.“
2. Fáze protestu se projevuje hněvem a v člověku se probouzí vzdor proti osudu. Člověk prožívá smíšené pocity a často se trápí domnělou vinou. Vedle viny se dostavuje ochromující strach ze života i ze smrti, pocit bezmoci a zoufalství. Charakterizuje ji věta: „Proč právě já?“
3. Fáze bilancování, kdy člověk přemítá o tom, co bylo až doposud. Snaží se nalézt, co bylo v jeho životě hodnotné. Prožitek smysluplnosti a hodnoty minulého otevírá cestu budoucnosti.
4. Fáze reorganizace života, kdy se člověk smiřuje a nalézá osobní smysl životní situace, nový vztah k sobě i ke světu. V této etapě lidé nacházejí nový pohled na smysl svého utrpení.

Při zpracovávání krizové situace se člověk může několikrát vracet o krok zpět, k předchozí fázi, některou může i přeskočit a v některé z nich může uvíznout na delší dobu. Obvykle trvá zpracování smutku rok až dva, existují však lidé, kteří v některé z fází setrvávají po celý zbytek života. Smysluplně prožitý pohřební rituál může napomoci dokončení fáze třetí a zahájení fáze čtvrté, vedoucí ke zdravému způsobu života v budoucnosti.

V dřívějších dobách pomáhala lidem se zvládnutím podobných situací jejich víra, avšak moderní člověk, který, pokud je věřícím, je to často pouze mechanicky, nikoliv z hlubokého přesvědčení, uvízne ve svém nedokonaném zármutku sám. V podobné situaci se lidé v tom lepším možném případě o radu k psychologům a různým psychoterapeutům. V horších případech se nezpracované a často i děděné rodinné trauma promítne v různých nezvládnutých životních situacích do osudů některého člena rodiny, který následně potřebuje odbornou pomoc psychologickou, psychiatrickou nebo se stává klientem některé jiné pomáhající profese.

2. 3. 1 Symbolický pohřeb jako forma pomoci v obtížné životní situaci

V některých tradičních společnostech na africkém kontinentu se dodnes praktikuje provádění pohřebního rituálu i v případě, že není možné pohřbit tělo zemřelého. V přednášce o léčbě AIDS v Africe uvedl anglický homeopat Peter Chappel v květnu 2006 v Brně několik působivých kazuistik se symptomy nespavosti a záchvatů paniky a děsu u pozůstalých po obětech hromadného vraždění ve Rwandě. Kromě klasické homeopatické léčby doporučil Peter pacientům, kterým se podařilo ze zasažených oblastí uprchnout, uspořádat svým zesnulým, jejichž ostatky nemohly být nalezeny, symbolický pohřeb jako akt umožňující psychologické zpracování události a vyrovnání se skutečností. Jako poznámku na okraj vyjádřil přesvědčení, že stejně by měli postupovat pozůstalí po obětech tsunami a v Evropě pak rodinní příslušníci osob pohřešovaných v obou světových válkách, a zvláště obětí z koncentračních táborů.

Magazín Dnes z ledna roku 2007 (<http://mfdnes.newtonit.cz/tisk.asp?cache=760215>) otisknul v rámci hodnocení následků tsunami z prosince 2004 příběh rodiny Mandřákových. Stavební podnikatel z Kroměříže trávil s rodinou dovolenou v Thajsku, z níž se vrátil jen šestnáctiletý syn, který v osudný den rybařil na volném moři. Žurnalista popisoval způsob, jakým se sotva dospělý hoch vyrovnával nejen se ztrátou rodiny, ale i s nedokončeným vzděláním a zodpovědností za rodinnou firmu a její zaměstnance. Bylo to první veřejné vystoupení mladého muže od osudné události a poprvé také o své situaci oficiálně promluvil. Celý článek představoval jistou symbolickou formou vyrovnání s rodinnou tragédií, ukončení období smutku a uzavření jedné životní etapy. Připomněl mi pohřební řeč za zesnulé a veřejný rituál symbolického pohřbu.

Wikipedia (http://en.wikipedia.org/wiki/Amazing_grace) uvádí, že Cherokeeové na válečné stezce, kteří se účastnili bojů za Občanské války, v případě, že nemohli zemřelým uspořádat důstojný pohřební rituál, používali hymnus "Amazing Grace", jehož zpěv pro ně symbolizoval akt rozloučení. Kastová (2000) navrhuje využívat při zvládání krizí model tvořivého procesu: zachytit co nejpřesněji problém, který krizi vyvolal, vědět, jak s ním zacházet, a také nalézt možnosti, jak využít potenciálů, kterým by okolí mohlo přispět k ulehčení situace. Uspořádání symbolického pohřbu všech těchto možností využívá.

2. 3. 2. *Symboly v dnešní společnosti*

Pohřeb jako obřad v sobě nese význam společensky přijímaného rituálu symbolizujícího oddělení světa mrtvých od světa živých. Uspořádání symbolického pohřbu tak vlastně představuje zdvojení funkce symbolického gesta a hraničí téměř s magickými obřady tradičních společenství. Symboly však náznaž jistých magických, emocionálně bohatých charakteristik vykazují.

Dle Encyklopedie Diderot (1999, 7. svazek, str. 359) je Symbol je (a) smluvený znak s jednoznačným významem nebo (b) názorný znak s obzvláště bohatým významem nebo tradicí; souvislost s označovaným je čistě arbitrární, na základě konvenčního přiřazení. Často je spjat s velkým emotivním nábojem; má schopnost k sobě poutat a např. v okamžicích ohrožení zase uvolňovat značnou lidskou energii. Symboly tohoto druhu často udržují v pospolitosti lidské skupiny; mají pro ně přímo posvátný charakter.

Slovník spisovné češtiny (1994, str. 285 a 428) chápe pohřeb jako pietní obřad pohřbívání a symbol jako něco konkrétního, co slouží jako konvenční znak pro něco abstraktního

„Model hodnotově etický zůstává vždy dvourozměrný, zahrnuje v sobě také rovinu transcendentní. K ní odkazují symboly.... Symbolická povaha jednání se projevuje manifestací toho, co je nadosobní, co nelze redukovat na komunikaci a interakci. ... Porozumět lidskému jednání znamená porozumět sociální skutečnosti a to nejen v její podobě stávajících požadavků přítomného okamžiku, ale také v její rovině symbolické, toho, co působí a není tematizováno, a přece je přítomné.“ Uvádí Ivan Mucha (2000) ve své knize *Symboly v jednání* (str. 22 - 24)

Duncan (1968) v knize *Symbols in Society* uvádí, že: „Emoce tedy závisí na jejich formálním vyjádření. Neexistují nevyjádřené emoce, neboť emoce neexistují, dokud se nevyjádří pocity, které jsou biologickým základem emocí. Důležité je, jak se emoce vyjádří a jakou formou se vyjádří. ... Emoce vznikají v komunikaci.“ (str. 47) S autorem nemusíme souhlasit, jeho pohled však pomáhá objasnit význam rituálů, které jsou symbolickým vyjádřením emocí a plní také sociální funkci mimo jiné tím, že jednotlivce spojují a vytvářejí v životě jistý řád. „V klasických čínských teoriích sociálního řádu slouží rituály k vytříbení a regulaci emocí. Provádění rituálů kultivuje city jednotlivců, na jejichž existenci závisí společenský řád.“

Uspořádání symbolického pohřbu v rodinách, kde se tradiční forma pohřbu nemohla z nejrůznějších důvodů uskutečnit, lze spolu s Maffesolim (2003) vnímat jako provedení živého obrazu: „Obraz má funkci spojování přítomnosti s minulostí. Umožňuje to jeho vazba s posvátným, ... které zachycuje jako spodní proud současného života ... Obraz zduchovňuje hmotu anebo spíše vybírá z látky ducha, kterým je naplněna.“ (str. 172-173).

Člověk potřebuje symboly a symbolické jednání při hledání smyslu mnoha událostí ve svém životě neboť jak píše Frankl (2006) „... se nejvyšší smysl zcela vymyká intelektuálnímu přístupu... a víra, která nám při hledání podává pomocnou ruku je vždy systémem symbolů. (str. 78)

Symbolický pohřeb může být důležitým vyjádřením toho, co pozůstalí prožívají, umožní jim rozloučit se se zesnulým. Uspořádáním pohřbu dávají okolí na vědomí svůj změněný statut, zároveň symbolicky vyjadřují, že smrt svého příbuzného přijali jako fakt a hodlají reorganizovat svůj další život. Konkrétní podobu může mít velmi rozmanitou, v závislosti na duchovní a společenské tradici rodiny. Symbolem pohřbu může být již zmíněný nekrolog v tisku, tiché posezení v kruhu rodiny s atributy smutku - černá barva oblečení, svíčky, kytice, hudba, uspořádání hostiny na rozloučenou s přáteli nebo třeba rituální spálení fotografie zesnulého či vypuštění jeho oblíbených předmětů do řeky či moře. Krásnou možností skýtá i vykonání zádušní mše pro křesťanské věřící či vzpomínkového koncertu (inspirovaného tradicí Cherokeeů) pro ostatní. Forma obřadu může být prostá či slavnostní, důležité je, aby zúčastnění věděli, že se o symbolický obřad jedná a aby pro ně pohřeb skutečně symbolizoval.

2. 4 Shrnutí teoretické části

Život před člověka staví různé úkoly, jež je nutné zvládat, aby bylo možné procházet jednotlivými vývojovými etapami. K nejvýraznějším událostem můžeme přiřadit krizové situace, bifurkační body na životní cestě, v nichž si člověk volí její další směr. V tyto okamžiky lidé zvažují nejen možnosti a způsoby jednání, ale často hledají i smysl prožívaného a ptají se po smyslu života jako takového. Pro průchod těmito obdobími se v lidské společnosti vyvinula nápomocná schémata – symbolické formy chování a rituály, o něž se lze opřít v okamžik, kdy není čas nebo možnost jednat racionálně, vědomě. Mezi nejvýraznější přechodové rituály se řadí rituál pohřební. Pohřební rituál v sobě skrývá pro

pozůstalé velký význam jako možnost rozloučení, přijetí smrti, prožití bolesti ze ztráty, hledání a nacházení nové identity i smyslu života. Pro většinu lidí představuje i projev vzájemné podpory a náklonnosti a umožňuje prožití pocitu blízkosti s ostatními. Výzkumu smyslu a významu pohřebních rituálů se věnuje velmi málo autorů. Hezkým příkladem psychologické práce se smutkem a provádění pozůstalých fází truchlení ukazují internetové stránky Center for Loss and Transition. Existují i příklady uskutečnění symbolických či zástupných pohřebních rituálů, většinou z oblasti tradičních společenství.

Předkládaná práce si klade otázku, zda je možné uspořádat symbolický pohřební rituál i v kontextu dnešní společnosti, a zda by tato forma usnadnila pozůstalým zvládnout smutek nad ztrátou blízké osoby.

Pro ilustraci tématu předkládá autorka analýzu rozhovorů uskutečněných s pozůstalými po obětech koncentračních táborů. V rozhovorech se společně s respondentkami zamýšlí nad psychologickým významem pohřebního rituálu pro pozůstalé v dnešní době. Mezi diskutovaná témata patří jak ovlivnila skutečnost, že rodina nemohla příbuznému uspořádat pohřeb, možnost vyrovnat se s jeho smrtí. Respondentky uvažují nad tím, co konkrétně přináší pozůstalým uskutečnění rituál pohřbu, srovnají-li situaci s úmrtím jiného blízkého příbuzného. Autorka se také táže, zda si dovedou představit symbolický pohřební rituál.

III. EMPIRICKÁ ČÁST

Empirická část práce se věnuje úvahám o významu a smyslu pohřebních rituálů pro pozůstalé ve specifické situaci, kdy se otec nevrátil z koncentračního tábora a táže se, jak pro ně skutečnost, že rodina nemohla příbuznému vystrojít pohřeb, ovlivnila možnost vyrovnat se s jeho smrtí.

3.1 Metodologie

Uvedená pojetí pohřebních rituálů a jejich symbolického významu jsou teoretickým základem prováděného výzkumu, který určuje používanou metodologii výzkumu. Kvalitativní metoda získávání dat byla zvolena z několika důvodů. Za prvé bylo důležité získat informace o prožívání respondentek, podílet se na jejich vzpomínkách a získat představu o významech, které respondentky tématu smrti a rituálu přikládají. Bylo nutné pokusit se o co nehlubší porozumění a vhled do vnitřního světa i významů respondentek a jejich emočního prožívání. Dalším z významných faktorů je reálné omezení možností při provádění výzkumu tohoto typu nejen z hlediska časových a finančních možností výzkumníka, ale i z hlediska přístupnosti informací o pozůstalých a jejich ochoty o takto citlivých tématech hovořit.

Pro provedení výzkumu se jako ideální jevila metoda budování zakotvené teorie. Její základní principy lze shrnout do tří bodů, které jsou opakovaně aplikované při analytickém vytváření dat v procesech otevřeného, axiálního a selektivního kódování, a to: empirické založení teorie, opakované zvyšování teoretické citlivosti a systematické revidování vytvářených dat v konfrontaci se zaznamenanými fakty. „Pojetí výzkumu založené na zakotvené teorii je kvalitativní výzkumná metoda, která používá systematický soubor přístupů k tvorbě induktivně odvozené zakotvené teorie o nějakém jevu. Výsledkem výzkumu je spíše teoretické vyjádření zkoumané reality než sada čísel nebo skupina volně vztažených pojmů.“ (Straus a Corbinová, 1999)

3. 2 Výběr účastníků

Výběr účastníků výzkumu vycházel z výzkumné otázky. Základním požadavkem bylo uskutečnit rozhovor s pozůstalým po oběti neštěstí, a to buď válečného nebo živelné katastrofy. Výběr byl tedy namátkový do té míry, že byly náhodně osloveny osoby, o nichž tazatelka věděla, že jsou blízkými příbuznými obětí, ovšem také účelový, neboť se výzkumnice snažila, aby se respondentky svými životními postoji pokud možno lišily. Částečně se jednalo i o samovýběr, protože tazatelka oslovila čtyři osoby, tři ženy a jednoho muže, ochotu odpovídat projevily však jen dvě ženy. Výzkum se zabývá velmi citlivým tématem, o němž lidé neradi hovoří. Při oslovení účastníků se na jedné straně projevila skutečnost, že smrt je v dnešní společnosti nepřijatelná, přestala být součástí života. Na druhé straně se pozůstalí po obětech válek ke své ztrátě neradi vracejí a nejsou ochotni hovořit veřejně. Dva z oslovených lidí neprojevili ochotu se nad významem pohřbu zamýšlet. Obě respondentky, které se interview zúčastnily, jsou v blízkém vztahu k tazatelce a jejich motivem byla spíše ochota pomoci. Obě ženy jsou také vysoce komunikativní a zvláště u druhé respondentky sehrála svou roli okolnost další prožívané ztráty.

První žena M se narodila v roce 1939 v Bratislavě, měla tři sourozence, sestru a dva bratry, z nichž jeden již zemřel. Otec zemřel v koncentračním táboře, po roce 1945 se nevrátil k rodině a byl prohlášen za mrtvého. Matka zemřela v roce 1985. Žena má středoškolské vzdělání a vykonávala samostatnou odbornou práci jako řadový zaměstnanec továrny. Je vdova, manžel zemřel v roce 2003. V současné době je v důchodu a má spoustu zájmů. Vychovala 2 dcery, 1 zemřela v roce 1984 při autonehodě, druhá je rozvedená a má dvě děti. Rodinné vztahy jsou dobré, o vnuky se ráda starala a má k nim hezký vztah.

Druhá žena B se narodila v roce 1935 v Brně, má tři sestry. Otec zemřel v koncentračním táboře, po roce 1945 se nevrátil k rodině a byl prohlášen za mrtvého. Matka zemřela týden před interview v roce 2008. Žena má středoškolské vzdělání a vykonávala samostatnou odbornou práci jako vedoucí malého oddělení továrny. Je vdova, manžel zemřel v roce 1993. V současné době je v důchodu, poslední roky se starala o svou těžce nemocnou matku. Vychovala 2 dcery, obě jsou rozvedené, má dvě vnučky, o něž se ráda stará. V rodině vládou poněkud bouřlivé vztahy, zvláště s ohledem na věk vnuček – 17 a 18 let.

3. 3 *Proces tvorby dat*

Při tvorbě dat byla použita metoda polostrukturovaného rozhovoru. V metodě polostandardizovaného rozhovoru se používá seznam předem připravených otázek, které umožňují výzkumníkovi jistou kontrolu nad probíhající komunikací. Hlavní i vedlejší výzkumné otázky jsou operacionalizovány formou otevřených otázek, které neohraničují možnosti odpovědi respondenta. Otevřené otázky dle Ferjenčíka „umožní podrobnější vysvětlení vlastních názorů, větší vhléd do způsobu, jakým jedinec zpracoval nebo pochopil určité skutečnosti.“ (2000, str. 177)

Tazatelka si předem připravila seznam otázek:

1. Myslíte, že je důležité uspořádat zesnulému příbuznému pohřeb?
2. Považujete pohřeb jen za společenskou nutnost nebo je pro vás něčím víc?
3. Myslíte, že vaši rodinu ovlivnilo, že nemohla zesnulému vystrojit pohřeb?
4. Pamatujete si nějakou určitou událost či čas, kterým se pro vás období truchlení nad ztrátou blízkého uzavřelo?
5. Došlo u vás k vyrovnání se ztrátou a v případě, že ano, co tomuto vyrovnání předcházelo?
6. Vnímáte rozdíl ve vyrovnání se s úmrtím jiného blízkého příbuzného, kterému rodina pohřeb uspořádala?
7. Je důležité, aby měl zesnulý hrob?
8. Dovedete si představit, že byste v rodině uspořádali symbolický pohřební rituál? Jak by mohl vypadat?

Respondentky byly seznámeny s tématem výzkumu, byl jim vysvětlen záměr tazatelky i její předpoklady. Byly požádány, aby se zamyslely nad významem pohřebního rituálu při zvládání smutku v jejich konkrétním případě.. Po úvodních všeobecných otázkách týkajících se rodiny a současných zájmů a aktivit se respondentky v podstatě volně rozpovídaly k tématům navrženým v otázkách. Délka výpovědí nebyla nijak omezována, i když bylo občas třeba zasáhnout vhodným projevem zájmu či přitakáním. Někdy také bylo třeba zopakovat otázku a vrátit tak respondentku k tématu nebo usměrnit průběh rozhovoru položením doplňující otázky. Doplňující otázky používala tazatelka také na přání respondentek. Respondentky projevovaly o zvolenou tematiku živý zájem, blíže se dotazovaly na výzkumný záměr a zajímala je předchozí zjištění. Před uzavřením rozhovoru požádala tazatelka o možnost dalšího setkání v případě potřeby.

Rozhovor byl nahráván na diktafon a záznam přepsán do textové podoby. Během rozhovoru samotného i po přepsání záznamu si tazatelka několikrát ověřovala správné pochopení informací většinou formou parafrázování či shrnutí řečeného. Dotazované ženy se k tématu smrti příbuzného vyjadřovaly volně, obě otázku uvítaly jako možnost předat svůj životní příběh, případně hovořit o důležitých životních otázkách a k samotnému tématu rituálů se vyjadřovaly jen okrajově, M dokonce pouze v reakci na přímo položenou otázku po významu rituálů. Její odpověď byla zobecněním, jakoby rituál pro ni samotnou nic neznamenal. Na přímý návrh k uspořádání symbolického rituálu reagovala vyhybavě. V reakci na tuto skutečnost vyvstala nutnost položení doplňující otázky: Co může lidem pomoci vyrovnat se se ztrátou blízké osoby?

Kromě záznamu rozhovorů pracovala tazatelka také s pozorováním, a to jak stavu výzkumníka systematicky prováděného metodou introspekce, tak pozorovaných situací a jednání aktérů výzkumu. Obojí je nezbytné, neboť skutečnosti, které pozorujeme, jsou ovlivněny stanoviskem pozorovatele; nejen vnějším, například sociální rolí, ale i vnitřním, postoji, hodnotovou orientací, sdílenou ideologií atd. Ferjenčík mimo jiné uvádí, že „rozhovor představuje zprostředkovaný a vysoce interaktivní proces získávání dat.“ (2000, str. 171) Právě tuto interaktivnost umožňuje skvěle využívat metoda budování zakotvené teorie.

Účast respondentek byla dobrovolná, bezúplatná, založená na osobním vztahu k tazatelce. Interview se konalo vždy v domácím prostředí respondentky, v prvním případě po dobu asi tří hodin, v druhém případě hodinu a půl. Domácí prostředí zároveň nabídlo jisté pohodlí, díky kterému vznikla i uvolněnější atmosféra. Protože respondentkami byly ženy, zvýšila jim zároveň jejich role hostitelky sebevědomí před zahájením rozhovoru a samotný rozhovor probíhal jako zaujatá partnerská výměna názorů. Rozhovory nebyly přepisovány doslovně, byly vybrány jen jejich relevantní části a v prepisech byly vynechány všechny konkrétní identifikační údaje. Po úvodní analýze se tazatelka ještě jednou k respondentkám vrátila a požádala je o vyjádření k navrhované struktuře výsledků. Toto ověřování proběhlo již pouze telefonicky a respondentky neměly zásadní výhrady. B projevila živý zájem o celkové výsledky výzkumu.

Z etického hlediska bylo nutné respondentky informovat o účelu výzkumu, ale ne natolik konkrétně, aby došlo k ovlivnění vyznění rozhovoru či názorů respondentek. Dále bylo třeba zdůraznit, že informace budou uchovávány anonymní formou, bez uvedení jména a dalších identifikačních údajů, a že nahrané pásky budou po přepisu smazány, což bylo výslovným přáním zvláště druhé respondentky. Toto přání nebylo motivováno touhou po anonymitě a uchování důvěrnosti sdělení, ale obavou z toho, že „tam tak hloupě plácala“. Obě

respondentky byly obeznámeny s důvodem nahrávání i s možností nahrávání kdykoliv přerušit či vyžádat si originál nahrávky.

3. 4 Práce se získanými daty

Při práci s daty byla použita metoda budování zakotvené teorie. Rozbor dat probíhal v podstatě již v průběhu rozhovoru, kdy získané informace ovlivňovaly zaměření dalších kladených otázek. Následně byla pro analýzu dat použita metoda otevřeného, axiálního a selektivního kódování. V analytické části práce bylo čerpáno z několika zdrojů, především autorů Silverman (2005), Strauss a Corbinová (1999) a sborníku Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku (Eds. Miovský, Čermák, Řehan, 2004).

„Pod pojmem kódování v kontextu zakotvené teorie rozumíme operace, pomocí nichž jsou zjištěné údaje analyzovány, konceptualizovány a opět skládány novými způsoby, což je ústředním procesem tvorby nové teorie,“ uvádí Miovský (2006, str. 228) Analýza rozhovorů vedla k revidování původních východisek i změnám celkového vyznění výzkumu.

3. 5 Kontrola validity dat

„V kvalitativním výzkumu je od počátku mimořádně významný problém kritérií hodnocení výsledků,“ uvádí Konečná in Čermák (2000, str. 50). K hlavním postupům kontroly validity výsledků patří metoda triangulace. Triangulace metod představuje získávání zdrojů různými postupy, v tomto případě rozhovor, pozorování, diskuze s příbuznými. Interdisciplinární triangulace zahrnuje včlenění prvků jiných disciplín, v provedeném výzkumu formou využití informací z publikací z jiných oborů, kromě odborné literatury byly použity i popularizační novinové nebo internetové zdroje a literatura neoborná.

Triangulace závěrů byla zajištěna zpětným ověřením správného pochopení a interpretování sdělení přímo u respondentek a úpravou textu dle jejich návrhů. Tazatelka reflektovala svůj vztah k oběma respondentkám, hlavně svůj nesouhlas s postojem M, která odmítá fakt smrti otce přijmout. Rozhovor probíhal v přirozeném prostředí respondentek, aby působil co nejméně rušivě, a aby se zabránilo působení efektu výzkumníka. Získané výsledky

byly porovnány se publikovanými zjištěními jiných autorů zabývajících se přechodovými krizemi a jejich zvládním.

Průběžná verifikace a validizace dat probíhala po celou dobu analýzy formou zpětného srovnávání s původními transkripcemi. Metoda systematického porovnávání ve všech fázích výzkumu zároveň umožňuje zvyšování reliability výsledků. Dle Silvermana (2005): „...hovoří reliability o stupni shody, s nímž zařadí různé pozorovatele nebo ten stejný pozorovatel v rozdílných situacích případy do stejné kategorie. Aby se mohla vypočítat reliability, je povinností vědeckého výzkumníka, aby zdokladoval svůj postup a prokázal, že kategorie použil důsledně,“ (str. 202).

Zvolený vzorek není reprezentativní, osloveny byly pouze osoby, jež tazatelka osobně zná a s rozhovorem souhlasily jen dvě ženy, obě ve velmi blízkém vztahu k tazatelce.

3. 6 Kritické body spojené s realizací výzkumu

Hlavní problém při provádění výzkumu představoval fakt, že tazatelka nemá přístup k informacím o skupině pozůstalých obětí války či neštěstí a musela se spokojit s okruhem svých osobních známých či příbuzných. Tato skutečnost jistě ovlivnila nejen průběh interview, ale i celkové vyznění výzkumu. Další obtíž představuje skutečnost, že obě respondentky jsou již v seniorském věku, čemuž odpovídá také jejich vnímání, interpretace faktů i schopnost a způsob reakcí na dotazy. Jak uvádí Schneider (2005): „... starý člověk se často silněji identifikuje s obrazem sebe sama, vyvolávajícím v něm životní vzpomínky, než se současnou situací.“ (str. 161). V obou případech ovlivnila snaha o sebe prezentaci a poučování mladší generace schopnost respondentek volně uvažovat nad navrženými tématy.

U druhé respondentky sehrál jistou roli také fakt, že jí týden před uskutečněním interview zemřela matka, o niž se léta obětavě starala. Smrt matky, která byla dlouhodobě upoutána na lůžko, představovala pro ženu velkou úlevu. Přestože v ní úmrtí i pohřeb vyvolaly smutek, v dané situaci se s nimi velmi dobře vyrovnala. Zároveň pro ni byly impulsem k zamyšlení a pozměnily také její vnímání smrti otce.

3. 7 Analýza případů

3. 7. 1 Analýza M

Při analýze rozhovoru s respondentkou M vyplynulo 6 hlavních kategorií:

- očekávání
- odmítnutí
- přetvářka
- výjimečnost
- ublížení
- pomník

Jako první je z jejího vyprávění patrný trvalý stav očekávání a tedy neukončenosti nejen období smutku, ale i vztahu s otcem: „... my jsme celou dobu čekali, že se nám táta vrátí“. Zároveň se jasně vynořuje koncept naděje vyjádřený explicitně jako naděje i v kontextu jako doufání. Této naděje se M odmítá vzdát.

Důležitým tématem je pro respondentku odmítnutí skutečnosti smrti otce. M opakuje, že se s touto skutečností nesmířila, nesrovnala, že necítila, že by byl mrtvý. Důležitá je skutečnost, že otce pochovat nechtěli, jeho smrt necítili, a že jej měli pořád mezi sebou. Pohřeb nepotřebovali, nepřáli si jej uskutečnit. M stále věří, že otec žije, počítá jeho současný věk a na narážku, že není reálné, aby v devadesáti osmi letech ještě žil, nereaguje. Rodina nenosila smutek, jen za účelem oficiálních ceremoniálů.

Na to navazuje další nosné téma rozhovoru a to nutnost utajení a přetvářky. M má pocit, že o ní nikdo nikdy nemohl vědět pravdu, že žila jiným životem než ostatní. Život v utajení považuje za těžký.

Velkým tématem ve vyprávění M je pocit výjimečnosti a důležitosti, který promítá do otce a jeho role, hlavně z politického hlediska, považuje jej za významného člověka, který byl režimu nepohodlný a věděl pravdu. Otázka politiky je pro ni důležitá, nechce o ní nic vědět, tedy opět téma popírání a zároveň chce pochopit, proč to lidi (její otec) dělají. Odpovědi hledá v knížkách a přestože hovoří o nutnosti promluvit si o tom s někým, tento rozhovor nikdy neuskuteční. Vlastní rodinu a situaci neustále srovnává s normálními lidmi a cítí se vůči nim výjimečná i touto výjimečností hendikepovaná.

Dalším z témat, které se ve vyprávění M vynořuje, je pocit ublížení, utrpení, oběti. Otce odsuzovala, považovala jej za nezodpovědného a zároveň jí i celé rodině velmi scházel. Cítí se postižená nejen jeho ztrátou, ale i následky jeho postavení ve změněném režimu po válce.

K tématu pohřebního rituálu se M opakovaně vrací zmínkami o pomníku. Pomník padlým sice existuje, ovšem bez otce jména, pro M to tedy opět potvrzuje, že otec nezemřel, hrob ani pomník nemá. Jeho pomník stále hledá a nenachází. Jako dítěti jí jen scházela možnost zapálit svíčku na hrobě na Dušičky, v současnosti by jméno na pamětní desce uvítala, ovšem to je více spojeno s touhou po ocenění otce než s potřebou zesnulého pohřbít. Pohřeb považuje za možnost rozloučení, vzpomnutí, ocenění života zesnulého i ukončení životní etapy pozůstalých, jí se však nic z toho netýká, tuto možnost ve vztahu ke svému otci nepřipouští. Na přímý návrh tazatelky uspořádat symbolický pohřební rituál reaguje, že jí to nikdy nenapadlo a jeho uspořádání vlastně odmítá slovy „... já nevím...“ a odvoláním na babičku, která zřejmě zádušní mši sloužit nechala, i když si tím není jistá.

Tyto kategorie zároveň utváří dvě nosné osy vyprávění M, a to odmítnutí skutečnosti smrti otce, která v sobě slučuje neukončenost, očekávání i absenci pohřebního rituálu. K tomu se vztahuje i touha M porozumět a její pocit ublížení a utrpení z nepřítomnosti otce. Druhou osou je pocit výjimečnosti vlastního osudu a s ní spojená potřeba utajování a přetvářky vůči okolnímu světu. Tato výjimečnost je zároveň potvrzení významnosti její rodiny a naplněním smyslu jejího života.

Životní příběh, který M předkládá, je příběh výjimečného osudu dcery vysoce postaveného člověka, který je plný utrpení díky skutečnosti, že o otce přišla, a zároveň díky tomu, že nikdy nemohla být tím, kým se být cítí. Politické změny po roce 1948 postavily rodinu do nevýhodné situace právě následkem postavení a aktivit jejího otce. M neschází ani tolik otec jako možnost být dcerou významného člověka a svůj život prožít naplno, bez utajování. Proto fakt smrti otce ještě stále odmítá, toto téma v sobě neuzavřela, zatím se s otcem i za jeho roli skrývanými možnostmi nerozloučila. Otcí také nikdy neodpustila, že svou politickou aktivitou rodině ublížil, i když se snaží pochopit, co ho k tomu vedlo. Pohřební rituál oceňuje jako možnost rozloučení se zesnulým i ukončení životní etapy, ve svém životě jej však zatím odmítá. Otce ještě pohřbít nehodlá, ještě se nechce vzdát naděje na jiné vyznění vlastního života. Dále pátrá po důvodech, jež otce k jeho vnímané nezodpovědnosti vedly, snaží se najít smysl v prožitém i prožívaném utrpení.

Souhrn zjištění vycházejících z analýzy M jasně potvrzuje nejdůležitější body předložené v teoretické části práce. Krize v našem životě představují významné mezníky a

ztráta otce rozhodně mezi životní krize patří. Dle Schneidera (2005) se člověk sice může vyhnout úkolu s životní krizí se vyrovnat, nikdy však nedospěje biograficky tam, kam by měl. Tato situace často vede k promítání vlastních problémů do okolí, člověk se po odchodu do důchodu typicky oddává přehnaným aktivitám bez vnitřního naplnění, jimiž kompenzuje mimo jiné nedostatek smyslu ve vlastním životě. Krizová situace může člověku napomoci nalézt vztah ke světu a lidem v něm, který odpovídá jeho věku. Tento úkol se M zatím nepodařilo splnit. Ještě stále čeká, jak se její krizová situace vyvine, odmítá učinit rozhodný krok, spoléhá na to, že někdo něco udělá (napíše jméno na pomník) nebo již udělal (babička nechala sloužit mši). Naplňuje tak slova Kastové (2000), že se člověk v krizi zdánlivě nachází v pozici malého dítěte, jež spoléhá na druhé. „V životní krizi člověk uskutečňuje nejen přechod, nýbrž i změnu. Když se odvolává na to, čím se stal, když chce hájit svůj majetek, pak krize své poslání nenaplní.“ (Schneider, 2005, str. 65)

M svou životní krizi ztráty a truchlení zatím nezvládla a její smysl nenachází. Přechod nebyl uskutečněn, význam pohřebního rituálu stejně jako možnost symbolického pohřbu M odmítá. Realitu smrti otce neuznala, stále se nachází ve fázi bouřlivých a protichůdných emocí, obviňování, jen občas přemítá a snaží se bilancovat. Otec je v jejích vzpomínkách postavou nereálnou, duchem přítomným v životě rodiny. Novou identitu zatím nepřijímá stejně jako nepřijímá podporu ostatních. Musí žít život v utajení, emoce neprojevuje, nekomunikuje o nich.

3. 7. 2 Analýza B

Hlavní kategorie ve vyprávění B představují:

- připravenost
- komunikace
- ukončení
- definitivnost
- senzacechtivost
- pocit nedostatku, křivdy,
- emoce

Úvahy B jsou silně ovlivněny nedávnou smrtí matky. Z rozhovoru není zřejmé, zda odpovídá na dotaz s ohledem na ztrátu otce v koncentračním táboře, nebo zda využívá možnosti vypovídat se z prožívaného traumatu.

První z témat, které při rozhovoru s B vyplynulo byla připravenost. B tím míní skutečnost, že u starých a nemocných lidí je člověk na smrt připraven, i když si ji nepřeje, ovšem nenadálá úmrtí působí pozůstalým problémy. S tím je spojeno téma věku, kdy B u starých lidí smrt předpokládá, „je to v pořádku“, u mladých je pro ni nepřijatelná. Dalším příbuzným tématem je problém času, kdy u nemocného či starého člověka má pozůstalý čas se na jeho smrt připravit, rozloučit se s ním, společně sdílené uzavřít.

Neméně důležité téma je pro B možnost rozloučení se s umírajícím. Možnost říci mu, co cítím, poděkovat mu, mít čas s ním promluvit, popřát mu (to nejlepší na druhé straně?). Zároveň příležitost k rozloučení pro B znamená možnost vidět vyrovnání, klid a uvolnění u umírajícího. S tím je spojeno asi nejdůležitější téma celého rozhovoru a to komunikace. Pro B je důležité mít možnost komunikovat, vyřikat si věci, vyřešit vztahy, stačit si říct, vidět, že umírající vnímá. Velkým problémem je pro ni fakt nevyřčeného ve vztahu k zesnulému. V této souvislosti zmiňuje i situaci v rodině, kdy hraje velkou roli, zda spolu lidé komunikují a také, zda si odpustí a umírajícího propustí nebo zda se v tom dále „patlali a pitvali“.

S tématem rozloučení je spojeno téma ukončení, které pro B znamená zvládnutí, uvolnění, upřímnost. Definitivnost rozloučení přirovnává k hození hlíny na rakev s nebožtíkem, při rozloučení je pro ni důležité odosobnění, meditační stav a zbavení se pocitů křivdy. B se také zamýšlí nad odmítnutím faktu smrti a významem odpuštění při přijetí tohoto faktu.

Pro B je důležitá skutečnost, že vše v životě lze napravit, člověk si vezme ponaučení do budoucnosti a využije svých zkušeností. Rozhodující je pro ni vhodný čas i množství problémů, které je třeba vyřešit. Uvažuje nad nutností žít tak, aby člověk nic řešit nemusel, aby měl „čistej stůl“.

Další z aspektů, nad nímž se B zamýšlí je význam způsobu pohřbení nebožtíka, kdy se jí pohřeb do země s rozloučením v kostele zdá přirozenější a hlavně fyzičtější. Fyzická přítomnost zesnulého je pro B důležitá, potvrzuje smrt, dělá ji definitivní, umožňuje pochopení.

Pohřeb bez nebožtíka pro B situaci neřeší, protože pozůstalí si mohou představovat, že žije, mají pochybnosti a brání jim to v rozloučení. Pro pozůstalé hraje velkou roli jistota smrti. Rituály v zásadě odmítá s tím, že nepomůžou, protože neposkytují prostor pro odpuštění.

Sama ovšem přiznává, že pro ni při vyrovnání se smrtí otce jistý rituál proběhnul, a že rituály lidem pomáhají pochopit.

Jiná z možností, která brání rozloučení se s nebožtíkem označuje B za senzacechtivost. Podle B musí mít člověk vůli se se zesnulým rozloučit. Pro mnoho pozůstalých bez nebožtíka je jejich situace příjemná, protože se díky ní cítí výjimeční a mají svůj příběh, který živí a nechtějí se vlastně rozloučit. Přiznává vlastní situaci, kdy si živila svůj vlastní zvláštní příběh.

Dále B uvažuje nad pocitem nedostatku, nevyřešeného, které si člověk nese v sobě, křivdy, ublížení, nedostatku příležitosti odpustit a pocit promarnění šance. Opět se vrací k nutnosti vyříkat si věci, omluvit se a zdůrazňuje, že si své problémy nosí lidé v podvědomí. Promarnění šance pro ni představuje definitivnost smrti, kdy již věci nejdou napravit a člověk nedožene, co nestihnul za života zesnulého. „Nic s tím nenaděláš“. Evokuje to v ní pocit bezmoci.

Závěrem se B zamýšlí nad důležitostí emocí a porovnává situaci se smrtí matky, kdy neplakala, protože jí smrt (jako vysvobození z nemoci) přála a měla možnost s ní před smrtí promluvit. Smrt v tomto případě pro ni provází pocit štěstí a vysvobození.

Hlavním tématem příběhu B tak zůstává komunikace s nutností mluvit spolu v rodinách, udržovat v životě čistý stůl, mít možnost se s nebožtíkem před smrtí rozloučit. Do tohoto tématu spadá i rodina, která spolu hovoří a umožňuje rozloučení, odpuštění a vyrovnání. Na komunikaci se váže také připravenost na smrt a schopnost ukončit truchlení. V této souvislosti má velký význam i možnost zbavit se pocitů nedostatku, křivdy i promarněných šancí, což vše komunikace, rozhovor umožňují. Dalším důležitým tématem je nutnost akceptovat fyzický fakt smrti, což dle B podporují tradiční způsoby pohřbívání do země s možností hození hrsti hlíny a tím symbolického rozloučení se s nebožtíkem. Zároveň je pro ni významné vnitřní přijetí smrti, které vedle komunikace umožní vnitřní smíření, meditace, ochota a vůle k uzavření. Tomuto uzavření mnohdy brání skutečnost, že výjimečnost příběhu dává lidem pocit důležitosti, a proto rozloučení se zesnulým odmítají. V této souvislosti se B zamýšlí i nad vlastními emocemi.

Životní příběh B představuje příběh člověka, který předčasně přišel o otce, léta se s touto skutečností snažil vyrovnat a tohoto vyrovnání díky svému vnitřnímu odhodlání také dosáhnul. Důležitým momentem v procesu vyrovnání se s úmrtím je pro B rodina a především komunikace. V rodině se na jedné straně výjimečný osud předčasně zemřelého otce tradoval a podporoval tak nejen pocit sounáležitosti, ale i „senzace“, tedy výjimečnosti životního příběhu. Na druhé straně tradice si věci v rodině vyříkávat umožní B odpuštění, rozloučení i odpoutání se. Dalším významným faktem při odpoutání od zesnulého je pro B samotný

pohřeb, více než rituál však možnost fyzicky si ověřit smrt nahlédnutím do rakve a do hrobu. Tuto nutnost materiálního potvrzení B překonala duševní prací, meditací a opět rozhovory. Přes popírání důležitosti rituálu tak B uznává, že právě soukromý rituál jí s vyrovnáním pomohl. B se zamýšlí i nad aspektem času, ovšem větší důležitost přikládá odhodlání a vůli k ukončení truchlení. Smrt matky pro B představuje možnost porovnat obě situace, oceňuje možnost rozloučit se a odpustit, uvažuje nad aspektem věku a nemoci při vyrovnání se ztrátou a důležitostí duševního a duchovního smíření.

3. 7. 3 Porovnání studovaných případů

Srovnání příběhů obou žen přináší rozdíly, podobnosti, témata se vzájemně doplňují. Obě ženy ztratily v dětském věku otce. V obou případech vyrůstaly v neúplné rodině s pocitem nedostatku, křivdy, neukončenosti. Pro obě ženy byla rodina prostředím, které památku otce udržovalo živou a nedovolovalo jim procítit definitivnost jeho smrti. Obě ženy svůj osud prožívají jako výjimečný, odlišný od okolí, od normálu. M v této situaci uvízla, odmítla tuto životní kapitolu uzavřít a žít svůj další život s pocitem uvolnění a tím vlastně i převzetí zodpovědnosti. B se naopak pomocí komunikace s rodinou i přáteli přes svůj smutek přenesla, s otcem se jí podařilo rozloučit, jednu životní etapu uzavřít a nad vlastním životem se zamyslet. Uvědomila si omezení, která jí rodinná situace i touha po výjimečnosti osudu přinesla, reflektuje je jako senzacechtivost a v dalším životě je odmítla. Pro M zůstává naopak výjimečnost a neukončenost důležitá, dále pátrá po uznání ze strany společnosti a potvrzení vlastního statutu okolím např. formou oficiálního pomníku padlým. Naplňuje tak podmínku: „Kdo se v prožívání identifikuje s nějakým komplexem lpění, který považuje za svou trvalou identitu „já“ nebo za jádro své osobnosti, ten se musí ohraničovat vůči ostatním komplexům a popírat všechno prožívání skutečnosti, jež je neslučitelné s jeho identitou.“ (Frýba, 1996, str. 97) Pocit výjimečnosti M spojuje s nutností přetvářky a tajemství. Obě ženy odmítají možnost řešení situace formou symbolického nebo zástupného rituálu. U M se jedná ovšem o odmítnutí smrti otce jako faktu, význam rituálu při ukončení životní etapy uznává a odmítnutím uspořádat symbolický pohřeb jej dokonce nepřímou potvrzuje. B sice rituál jako takový odmítá, ovšem zároveň sama uvádí, že si jej vnitřně provedla, právě formou jí oceňované komunikace. Zdůrazňuje důležitost prožitku fyzického těla a fyzické smrti při pohřbu a rozloučení se zesnulým, paradoxně se jí však tohoto rozloučení podařilo dosáhnout prostřednictvím duchovní a duševní práce, odpuštěním otci a přijetím faktu smrti, přestože

k tomuto přijetí došlo až mnoho let po jeho smrti. B dále uvažuje nad vlastními emocemi ve spojitosti s pohřbem matky a obě úmrtí pro ni také představují příležitost zamyslet se nad připraveností člověka přijmout fakt smrti blízké osoby. Dle B vyznívá jako nejdůležitější vlastní rozhodnutí, ochota člověka životní etapu ukončit, zesnulého propustit, s jeho smrtí se smířit. Tento její závěr nepřímo potvrzuje M, která smrt otce neakceptuje a stále nechce tuto možnost vůbec připustit. „Úzkost z rozloučení probouzí potřebu pevně se držet toho starého, ukrýt se za ochrannou fasádou, nebo si nějakým falešným způsobem zjednat sebezpečení.“ (Schneider, 2005, str. 142). M se tak sama udržuje v přetvářce, kterou celoživotně trpí. V rozhovorech vyplývá i rozdíl v přístupu obou respondentek k duchovním věcem, kdy B jako věřící a praktikující duchovní člověk zdůrazňuje důležitost církevního obřadu, posledního pomazání, meditace. M sice uznává mši jako způsob zajištění posmrtného blaha duše zemřelého, jako nevěřící jí však pohřební rituál nepřipadá smysluplný a zároveň očekává, že se o tuto možnost postaral někdo jiný. Zajímavým aspektem srovnání je způsob, jakým obě respondentky vnímají politickou situaci v průběhu svého života. Ta pro M představuje důležitou stránku utváření vlastního osudu jako síla působící zvenčí, B, které se podařilo přejít k pozici vnímání z hlediska vnitřního, se o politických událostech uplynulých let vůbec nezmiňuje.

3. 8 Souhrn zjištění a diskuse

Výše uvedené srovnání přináší dvě základní témata ovlivňující vyrovnání se ztrátou blízké osoby. Na jedné straně je to ochota, vůle postavit se situaci čelem, zpracovat trauma, přestát krizi, uskutečnit přechod a přijmout změnu. Důležité je osvobození od minulosti, emancipace já, přijetí zodpovědnosti za vlastní život a snaha o harmonizaci s okolím. K hlavním podmínkám, jež bylo v prezentovaných případech nutno splnit, patří také vyrovnání s pocitem křivdy. Samotný rituál může přechodu napomoci, avšak jeho forma bude nejspíše vysoce individuální a od tradiční představy pohřbu se může velmi odlišovat. Na druhé straně se jedná o vnímání osobní integrity, vlastního já, jež je posilováno či dokonce utvářeno představou výjimečnosti vlastního osudu a důležitosti vlastní osoby, tajného života rodiny. Prostředkem k vyrovnání a překonání může být komunikace, impulzem komunikace s osobou „zvenčí“, konfrontace s pohledem druhého, s duchovní praxí. Úhelným kamenem opět zůstává vůle ke změně podmíněná vyzářlostí osobnosti.

Na konkrétní rovině je pro respondentky důležitější vyznění jejich životního příběhu, nalezení osobní identity a smyslu vlastního života a prožitého utrpení. Významným faktorem je schopnost přijmout fakta, ochota odpustit podpořená osobním systémem víry a soukromým obrazem duchovního světa. Výrazným symbolem smrti se ukazuje být hrob sám a v první řadě náhrobní kámen či pamětní deska, opět jako potvrzení významu.

M rituál odmítá, ovšem proto, že necítí potřebu otce pohřbít, stále chce aby žil. Tímto odmítnutím však zároveň jeho význam potvrzuje. B rituál na jedné straně odmítá jako něco, co pomoci nemůže, na druhé straně uvádí, že si jej sama v sobě uskutečnila formou zprostředkovaného rozhovoru se zesnulým, při němž mu odpustila, rozloučila se s ním a sama se osvobodila. Obě se shodují na tom, že zástupný rituál může pomoci lidem tradičně věřícím, kteří tak mají především možnost postarat se o duši zemřelého. Z těchto závěrů proto nepřímo vyplývá skutečná důležitost rituálu při rozloučení se zemřelým, jež je však živá spíše v tradičních společnostech. Pro moderního člověka je nejdůležitější otázka vůle ke změně a nalezení smyslu v situaci, s níž je konfrontován.

Nelze opomenout možnost zkreslení výsledků výzkumu faktem, že jsou obě respondentky v blízkém vztahu k tazatelce. Obě také spadají věkem do skupiny seniorů a jejich zkušenost se týká specificky obětí zemřelých v koncentračních táborech, tedy tématu, které se opakovaně probírá a částečně i dramaturgizuje a glorifikuje ve společnosti, médiích i filmu. Při rozhovorech s pozůstalými po obětech živelných pohrom či lokálních válek a neštěstí lze předpokládat jiná témata a jiný okruh problémů, mimo jiné např. pocit viny vůči zemřelému, nikoliv pocit křivdy ze strany zemřelého a nelze opomíjet ani aspekt času.

Rozhovory s respondentkami nesouhlasí s výchozím předpokladem, že pro rozloučení se zesnulým, jehož tělo nemohlo být předáno rodině, by pozůstalým pomohlo uspořádání symbolického pohřebního rituálu.

Na základě provedeného výzkumu nelze navrhnout vhodnou formu symbolického rituálu při práci s pozůstalými a klíčovou zůstává otázka individuálního přístupu.

IV. ZÁVĚR

Rituál v klasickém pojetí představuje standardizovaný ověřený postup, způsob chování či uspořádání situace, který lidem napomáhá se zvládnutím běžných i extrémních životních situací. Definice rituálu v současné době je značně problematická, moderní člověk má tendenci klasické rituály odmítat, vidět v nich jen prázdné formy bez obsahu a nevnímá jejich důležitost. S trochou nadhledu lze však za rituál považovat každé chování, jež nám umožňuje hladký průběh dne, práce, života či vztahů, a které buď vědomě opakujeme či nevědomě přejímáme od jiných.

V případě zvládnutí zármutku nad ztrátou blízké osoby je důležité nalézt formu rituálu, která svým vnitřním obsahem naplní funkci pomoci a usnadnění zvládnutí pro příbuzné. Z citovaných rozhovorů vyplývá, že samotný pohřební rituál tuto schopnost pro obě respondentky ztratil. Jako rozhodující faktor při vyrovnání se ztrátou blízké osoby se projevila osobnostní zralost, vůle k odpuštění a přijetí reality. Druhým významným aspektem je v prezentovaných případech víra ve vyšší duchovní princip, jež vede k hledání vyrovnání a respondentku přivádí k uskutečnění jistého druhu rituálu, který pro ni představuje komunikace. Rozhovor s přítelkyní umožňuje navázání komunikace se zesnulým, meditativní spojení se světem mimo reálný fyzický svět a bytostí mimo fyzické tělo. Přítelkyně tak přebírá funkci kněze ve společnosti tradičně věřících a rozhovor či meditace funkci rituálu zádušní mše a pohřbu.

Zastřešujícím tématem obou životních příběhů zůstává nalezení smyslu vlastního života i jeho jednotlivých okamžiků a přes nahlédnutí tohoto smyslu vůle k odpuštění, přijetí a změně.

S ohledem na zaměření práce a téma pohřebního rituálu, respektive symbolického pohřebního rituálu v kontextu dnešní společnosti, by bylo vhodné uskutečnit rozhovory také s pozůstalými po obětech některé z nedávných událostí, například zmiňovaných živelných pohrom. Zajímavé by kromě jiného typu prožité ztráty bylo také srovnání názorů a vnímání situace ze strany mladší generace. Obohacení by jistě přinesly také úvahy nad možností a formou symbolického pohřbu z pohledu lidí v aktivním věku, zvláště v kontrastu materialistického přístupu k životu a přístupu lidí s náboženským přesvědčením.

V. Použitá literatura

- Alexander, J. C., Giesen, B., Mart, J. L. (Eds.): *Social Performance, Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*, Cambridge University Press, New York, 2006.
- Bell, C., M.: *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Borecký, V.: *Porozumění symbolu*, Triton, Praha, 2003.
- Connerton, P.: *How Societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Čermák, I., Miovský, M. (Eds.): *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí*, Nakladatelství Albert, Boskovice, 2000.
- Čermák, I., Miovský, M., Řehan V. (Eds): *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku III*, Univerzita Palackého v Olomouci, 2004.
- Duncan, H. D.: *Symbols in Society*, Oxford University Press, London, 1968.
- Elias, N.: *O osamělosti umírajících*, Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 1998.
- Ferjenčík, J.: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu*, Portál, Praha, 2000.
- Fulghum, R.: *Od začátku do konce*, Argo, 1995.
- Frankl, V.E.: *Psychoterapie a náboženství*, Cesta, Brno, 2006.
- Frankl, V.E.: *Lékařská péče o duši*. Cesta, Brno, 1995.
- Frankl, V.E.: *Vůle ke smyslu: vybrané přednášky o logoterapii*. Cesta, Brno, 1994.
- Fryba, M.: *Psychologie zvládnání života*. MU v Brně, 1996.
- Gennep van, A.: *Přechodové rituály*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 1997.
- Kastová, V.: *Krize a tvořivý přístup k ní*. Portál, Praha, 2000.
- Křivohlavý, J. *Psychologie zdraví*. Portál, Praha, 2001.
- Langmeier, J., Krejčířová, D.: *Vývojová psychologie*, Grada, Praha, 2006.
- Macho, Th. in Assmann, J.: *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, Vyšehrad, 2003.
- Miovský, M.: *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Grada Publishing, Praha, 2006.
- Mucha, I.: *Symboly v jednání*, Karolinum, Praha, 2000.
- Navrátil, P.: *Teorie a metody sociální práce*. MU, Brno, 2005.
- Říčan, P.: *Cesta životem*, Portál, Praha 2004.
- Schneider, J.W.: *O smyslu a důležitosti životních krizí*, Fabula, Hranice na Moravě, 2005.
- Silverman, D.: *Jako robiť kvalitatívny výskum*, Ikar, Bratislava, 2005.
- Strauss, A., Corbinová, J.: *Základy kvalitativního výzkumu*. Nakladatelství Albert, Boskovice, 1999.

Encyklopedie Diderot, Diderot, Praha, 1999.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, Academia, Praha, 1994.

Nový velký ilustrovaný slovník naučný, Nebeský a Beznoska, Praha, 1932.

Československá psychologie 5/XLVI, Academia, Praha, 2002.

Československá psychologie 3/L, Academia, Praha, 2006

www.centerforloss.com

en.wikipedia.org

www.oxfordjournals.org

www.mfdnes.cz

PŘÍLOHA 1

ZÁZNAM ROZHOVORU S RESPONDENTKOU M

- M: Dobře, tak já ti budu povídat, proč jsme my našeho otce nikdy nepochovali. Protože, my jsme celou dobu čekali, že se nám táta vrátí. Nikdy jsme nevěděli, že je mrtvý.
- E: Teď si představ, že byste si ten pohřeb udělali.
- M: Nech mě, nech mě moje názory, já ti řeknu náš názor. Protože těch vdov bylo v Bratislavě asi pětatřicet a oni se tak navzájem utěšovaly, a jedna druhé dávaly takové jako rozumy, a ani jedna se nesmířila s tím, že by ten její muž se nikdy nevrátil. Do osmačtyřicátého jsme se ještě spoléhali na Mezinárodní červený kříž, ten tyto lidi hledal, v celém světě. Pak byl nějaký hlídač v Mauthauseně, který tvrdil, že ty lidi viděl, jak přišli rovnou z Bratislavy a jak šli rovnou do komor, a že už o nich nebyly udělané žádné záznamy, ale nedalo se to nijak potvrdit, nikdo to nikdy nevěděl. Tak oni všecy čekaly, že se ti naši otcové vrátí. A pak ještě přišli nějaké lidi s tím, že někteří viděli, jak tyto velice významné lidi odvěkli Rusi na Sibiř. Takže my jsme našeho tátu ani nechtěli pochovat, my jsme chtěli, aby žil, a aby za nama přišel. A když přišel osmašedesátý rok, a byl veliký zvrát, tehdy naše máma, tak tenkrát jsme měli ještě poslední nádej, že by se ten náš otec z té Sibiře mohl dostat. Do té Bratislavy, takže my jsme ho ani nechtěli pochovat. My jsme nikdy necítili, že je mrtvej, a naša máma nás vedla, nesměly se tátové věci brát, a jeho oblečení a všechno bylo posvátné a pak jak kluci dospívali, tak máma dovolila z těch šatů přešívát . Takže my jsme toho otca měli pořád mezi sebou. I když je fakt, že potom, protože máma nemohla dostat po otcovi žádné peníze, protože nebyla ani vdova ani nic, tak ho museli prohlásit za mrtvého, a na základě týchto dokladů ona začala dostávat důchod, penzi, a my děti jsme dostávali sirotské. Ale to bylo oficiální prohlášení a my jsme to nikdy nevzali za jako za mincu, že je mrtvej, a neustále jsme doufali, když se někdo někde objevil. A je fakt, že se pár lidí objevilo, a to dávalo týmto ženám nádej, že ty chlapi se můžou vrátit, protože to nebyli obyčejní primitivní lidi, to byli všechno vysoce vzdělaní, to byla tak zvaná slovenská inteligence, a nevěděly te ženy, že tito chlapi by se nechali sprovodit ze světa nějak jednoducho. Že by se vždy někdo našel, kdo by

něco vymyslel, aby se zachránili. A z toho důvodu my jsme nikdy nepocítovali, že bysme toho tátu pochovali nebo prohlásili za mrtvého, ale máma chodila na nějaké také slavnosti, co ti protifašističtí bojovníci dělali, když bylo výročí nějaké, ukončení války nebo co, a oni tma dostávali vyznamenání a oni udělali někde, myslím že v Slavičím údolí pomník pro této lidi, ale je fakt, že jmenovitě, že to nebylo, protože to už byli lidi, co pro to období toho lidovo demokratického štátu a socialistického štátu byli, oni už nebyli pro ně nějaký hrdinové, to byli pro ně nepohodlný lidi, protože to byli vlastně ti lidi, který věděli všechno o Husákovi, o tej ... vysoce postavený lidi v politice, a oni o nich věděli pravdu. Když se nás někdo zeptal: „Kdo je váš otec, co je s vaším otcem?“, všichni jsme říkali: „Byl zavražděn v koncentráku“ a měli jsme pokoj od celého světa. Nikdo se nás už nic víc na nic neptal, protože je fakt, že já jsem měla pět let, a kluci byli malí a Ludmila měla rok a půl. A tím pádem to pro nás skončilo a my už jsme to nerozebírali, protože to co bylo kolem nás, ta hrozná politika, ty komunisti, co s nami vyváděli, tak my jsme už přestali o tom mluvit.

E: A když se pak podíváš sama na sebe, tak je nějakej okamžik, nebo třeba změna pocitu, potom, když sis ho ty sama v sobě už pohřbila?

M: Já jsem si ho nepohřbila.

E: Ale ono už není reálný aby žil...

M: Ono už není reálný, aby žil, ale já v podstatě tak nějak,...

E: No, já to tak myslím. Začlo to pak nějak, tak nějak od někdy už být jasný, že už potom nežije?

M: Ne, ne.

E: Rozumíš jako, ne? Protože maminka ti umřela, že jo.

M: Ano, ale...

E: A i kdyby byl otec bůhví jak zdravěj, tak by ju třeba přežil o dvacet let, ale o dyl ne. Takže toudle dobou už by musel být mrtvej.

M: No tak teďka už by měl, to už jsem tak jenom uvažovala, kolik by měl, takže on by měl devadesát osm let. No, letos devadesát devět.

E: Tak to on by v podstatě ještě mohl žit. Kolem té stovky ještě někteří lidi...

M: Ale tak jakože...

E: A nějak ten vnitřní pocit, rozumíš, protože já už mám hezkej vnitřní pocit, že je taťka mrtvej, já si na něho vzpomenu, tu svíčku mu zapálím a říkám si, že zase svým způsobem je mu fajn, že je dobře, že to tak dopadlo. Protože zase víš co, on

by byl nemocnej, byl by protivnej a někde bysme ho museli vozit. Jako já jsem se hezky s tím tatínkem rozloučila. On mi malinko schází, že bych si s ním někdy povykládala, ale jsem taková jako spokojená, vnitřně. Když si na to vzpomenu. Máš ty něco takovýho, že by sis řekla, že někdy sis to jako takhle srovnala.

M: Ne, já jsem si to nesrovnala a musím ti říct, že celý život jsem uvažovala nad tím, že proč to... Když ten náš otec byl taký strašně rozumný a pro rodinu člověk, který miloval rodinu a děti a ... No zkrátka, že proč on vůbec do té politiky šel.... Já bysem potřebovala vysvětlit, proč to ty lidi vlastně dělali.... Já jsme ho odsuzovala, já jsem ho neměla za hrdinu, já jsem ho vlastně měla za nezodpovědného člověka, který takového něco udělal, protože věděl, že vlastně nám všem strašně ublíží, strašně. Protože mě celoživotně scházel.... (úvahy nad politikou a rodinou, vyprávění o četbě knih) Ten mužský element v naší rodině schází, možná že schází jak mě tak Ludmile, a že se s tím srovnávám, no...

E: To je taky hrozně zajímavý... Ale když se teda vrátím k tomu, co já musím zpracovat, když si to porovnáš. Vy jste teda nechtěli, aby umřel a ani jste si to nějak ... nějak v sobě nezavírali.

M: Ne, ne...

E: Ale když to teda porovnáš s těma, co ti zemřeli, který ti umřeli tady, a který jsme pohřbili, tak máš pocit, že tam ten rozdíl jako je? To, to vyrovnání.

M: Je. Ale ještě jsem toto chtěla říct (zase úvahy nad politikou a hrdinstvím...proč to ten otec udělal a jak to vlastně v tej politice bylo). Stačila jedna oběť v naší rodině, že už to bylo tak tak. ... My jsme nebyli postiženi tou válkou jen proto, že mě toho otca zabili, ale my ještě jsme museli odejít z té Prahy do Bratislavy, takže my jsme ještě museli řešit problém Slováci a Češi. Takže my jsme byli, my jsme byli víc vystavovaní všemu jak normální lidi, kdybychom byli čistě česká nebo čistě slovenská rodina. (úvahy nad nesnášenlivostí národností). To vlastně se táhne tou našou rodinou stále, že my nejsme jako, nedá se říct, že jsme jednej národnosti. (inteligentní lidi nenadávají) ... (úvahy nad politikou, zrádci, zodpovědností otce, společností)... No nevím, ale rozdíl mezi tím, jak jsem pochovala muža a otca, no vpodstatě jsem ho nepochovala. Ale mě to nikdy nevadilo,... totižto u nás se nikdy neříkalo, že mrtvý člověk, nějaké strašení, nějaké...

E: To ne, to spíš právě jako to vyrovnání.

M: Ale já jsem nepotřebovala, já jsem necítila...

- E: Ale ještě teď nejseš vyrovnaná. Myslíš, že v porovnání s tím, že jako se smrtí manžela, že seš vyrovnanější, smířenější?
- M: Ano. Protože, zajímavá věc, že on tak jako... Podle mě ten táta už cítil, že už nebude tady žít...(úvahy nad smrtí manžela)
- E: A myslíš teda, že ten pohřeb samotnej, že je to dobře, když si to člověk tak pro toho mrtvého udělá?
- M: Ježiš, já jsem nikdy takto neuvažovala....
- E: A proč teda myslíš, že se pohřby dělají?
- M: Protože se lidi chtějí rozloučit a nějak. Jsme ho měli rádi, tak si na něho chceme vzpomenout, aby se sešla celá rodina, jsme tak nějak... ocenili. Já jsem se nad tím nikdy nezamýšlela. Jestli to je ukončení etapy života nebo...
- E: Že ti to vlastně pomůže, že se ti lidi můžou rozloučit a v podstatě na něho můžou zapomenout. Jako na živého.
- M: No určitě, určitě.
- E: Je to svým způsobem důležitý. Že si toho mrtvého jako uložíš, ten hrob je tvůj. A sejdete se s těma známejma a povykládáte si...
- M: Ale prapůvod je asi s tím, aby ta duše byla klidná, aby nebloudila, aby to ukončili a samozřejmě vždy si přáli, aby mu bylo dobře.
- E: No a ten tvůj otec, ten vlastně žádnéj hrob nemá.
- M: No, to nemá. On ale kdyby jó chtěl, tak by to byla rozhodně Detva.
- E: No a přemejšlelas někdy nad tím, že bysme si na tu Detvu zašli a třeba se na tom hřbitově aspoň pomodlili.
- M: To mě nikdy nenapadlo, ale napadlo mě, já jsem hledala jeho tabulu, ty padlý, ale já jsem ho tam nenašla. V Bratislavě není, v Praze taky ne – on byl zaměstnanec v Praze. Tak on by měl být na tej čestnej tabuli v tej České národní bance. Tam my jsme se nedostali. To mě zajímalo, to jsem chtěla vidět. Protože Detvanci ho nedali, komunisti ho nedali na pomník detvanský, protože byl fabrikantův syn. A z toho důvodu, když se dělala pamětní deska v Detve na náměstí, tak stará mama národnímu výboru dala nádhernú mramorovou desku s tím, že tam bude napsanej její syn a oni tam napsali všech jen toho jej syna ne. Detvanci. Ona to chtěla a oni jí odepsali, že se to dodatečně nemůže. (úvahy nad politickou situací) Nikdy o mně nikdo nikdy nevěděl pravdu, ani ti nejbližší – jenom my jako rodina. Ale nikdo ze známých, kamarádek, spolužáci. My jsme žili jiným životem než jiné

děti. Jednak že jsme tátu neměli a jednak že táta byl fabrikantův syn. My jsme celý život měli velice takový jako utajený. Těžko se tak žilo.

E: A nescházelo vám třeba že jako nemáte kam chodit na hrob?

M: Nám to tak jako nepřišlo. Ono těch sirotků bylo hodně a pak přišly ty padesátý leta a hodně se zavíralo a nás takových bylo hodně. Je fakt, že nám bylo smutno jako na dušičky, že nemáme tátův hrob, ale vždy tam byl nějaký strejda nebo krstný otec a my jsme se strašně dlouho starali o nějakého strejdu K a my jsme mu vždycky chodili na hrob. Když se teta z tej Prahy nedostala, tak mamce napsala a my jsme mu šli na hrob na dušičky, když jsme byli maličký.

E: Že jste to měli tak jako zástupný, že jste jako na ten hřbitov šli a že jste to tak nějak sfoukli dohromady?

M: No, tak nějak. Ale existovaly také te pomníky padlých. Ale my jsme tam k tomu necítili nějak. My jsme šli za tím strejdem a tím pádem to haslo. A pak už jsme byli velký a kluci na to nikdy nebyli a my jako holky jsme s mámou chodily.

E: A vzpomínáš jak jste vždycky na pohřbu na tom karu se všichni sešli a jaks říkala že jste se hrozně nachechtali.

M: No to jo, ale ne z toho mrtvýho. Ale to se vytahovalo, když jsme byli malí, a co se komu stalo a to byla celá rodina a to byla hrozná sranda. Ale ne kvůli tomu pohřbu.

E: A nosila máti smutek?

M: No rok se to nosí. Ona nenosila smutek. Jaký smutek, když byl nepochovanéj. Jenom když byly ty schůze, co se scházeli ty... To se nosilo černý. Ale já si nepamatuju, že by mám nosila... Ale když byly nějaký oslavy nebo vyznamenání, to vždy šla v černém kostýmu, no.

E: Nenosila smutek, protože vlastně ho nepochovala.

M: Ona nenosila smutek. Ale stará mama ta nosila jen černé šaty.

E: A strýc Karol taky nevěřil tomu, že Jula zemřel?

M: No taky ne. Ale on pak byl v Jáchymově, tak to už bylo zlý.

E: No ale je to lepší, když si člověk toho svýho pohřbí ne?

M: Nedovedu si to představit, že bych muže nepohřbila, že. No to ano, a že pak máš potom za kým jít.

E: No ale když se vrátím k tomu vašemu otcovi, tak vám to v podstatě vyhovovalo, že nebyl pohřbenej?

- M: V podstatě my jsme ho tak chtěli mít, protože my jsme furt doufali, že se nám vrátí. My jsme ho tak ve svém životě nepochovali a on tak jako.... Je fakt, že při každé příležitosti nám ho máma připomněla.... Kdyby tu byl táta, to by sis nedovolil a tak, tak se nějak připomínal. Je fakt, že on tak jako. My jsme ho furt jako cítili kolem sebe. Ale to bylo i tím, že ta máma to tak vedla. Fotky jsme měli furt, a to vyznamenání a ten válečný kříž.
- E: A co teda když teď bude mít těch sto let, co kdybychom mu nějakou takovou jako pohřeb udělali. Já nemyslím faráře nebo něco, ale nějakou svíčku a věneček nebo něco. Příští rok bude mít sto.
- M .....
.....
- E: Tys to tak navrhla jako, že se ty pohřby dělaly dřív jako aby ta duše byla svobodná, aby mohla jít. Že bysme se tak rozloučili jako my taky, aby tady už přestal strašit.
- M: No my nevíme, co stará máma, třeba to udělala. Ona se s ním možná rozloučila.
- M: Nevím. Já nevím...

PŘÍLOHA 2

ZÁZNAM ROZHOVORU S RESPONDENTKOU B

- B: Dědeček s babičkou, u starých lidí mě to přijde, jako že seš na to připravená. Vždycky víš, že dřív nebo později to přijde. Nejdřív umřel dědeček od maminky, tomu bylo šedesát. Já jsem byla malinká a přišlo mi to jako hrozná legrace v podstatě. Sešla se celá rodina, u toho hrobu, on byl ještě do země pohřbenej. Bylo to zajímavý. Dneska si říkám, o co, o co přirozenější, oč fyzičtější jsou ty pohřby do země oproti tomu žehu.
- E: To jako myslíš, že srdceryvnější jsou ty pohřby do země, ale je to proto, že tam máš to vědomí toho člověka, že tam fakt je.
- B: Nemyslím srdceryvnější, myslím fyzičtější. Že ten konec je takovej jakoby definitivnější. Kdežto, kdežto, když to zajede do té pece, tak si můžeš kdeco představovat. Ale v té zemi máš jasno, že už tam zůstane.
- E: A tam je ještě takový to, že oni na tu rakev hází tu hlínu. Já myslím, že tím, že si hodíš tu hlínu.
- B: Jo, to je potvrzení toho. Že fakt jako umřel. Jo. Teďka ta maminka, my jsme to měli v kostele. Protože na té kremačce mě to přijde takový jako neosobní. A teda z toho kostela odváží auto. Otevřený auto s tou rakví. A to ti je jakoby jela na vejlet. Jo, zase nemáš pocit toho definitivna. A náš Miloš (manžel) dokonce, jak byl šprýmař, on jim dokonce skoro z toho auta spadnul, jak se rozjeli. Neměli ho přivázanýho a rakev se začala sunout ven. Tam někdo stál a přiskočil a žďuchl ho zpátky a všichni se smáli, protože to byl celej on, jako.
- E: Takže podle tebe je důležitý, jak se ten člověk stihne s tím mrtvým rozloučit? Jako sám v sobě. A že někdy to trvá dlouho a někdy to zase....
- B: No ono opravdu záleží na té přípravě. Pokud člověk je nemocnej nebo starej a leží v nemocnici tak je nad slunce jasný, že už to má spočítaný. A ty máš víc času si zvyknout na tu myšlenku, že prostě odejde. A ještě když třeba vidíš toho člověka na tom áru, kde vlastně už je jako mrtvej, tak máš příležitost ale ještě na něho mluvit, máš pocit, že to ještě může slyšet. Takže máš tam opravdu ten čas říct, že ho máš ráda. A že ho pouštíš a že mu přeješ at' se tam kam jde má, má krásně. A tím je to rozloučení, lepší rozloučení asi nejde udělat. Žádněj rituál myslím, že

tomu nenapomůže, protože s tím člověkem nemůžeš komunikovat. I když třeba ten člověk leží v komatu, tak tě nějakým způsobem vnímá.

E: Takže jakoby pro to rozloučení je důležitý ta možnost, právě si to s tím člověkem vyříkat.

B: Nemusí to být vyloženě jako karty na stůl, ale takový to rozloučení jako říct mu mám tě ráda, dals mi to a to, strašně ti za to děkuju. A tohle mi s tím otcem strašidelně chybělo. Protože umřel mladej. Ta spousta toho nevyřčenýho. Když si uvědomíš, že s tím člověkem už nikdy nebudeš mít příležitost mluvit, omluvit se mu, říct mu čím ti ublížil, tak to v sobě neseš a potom pořád máš tendenci si to s ním nějakým způsobem vyřikávat a vypadá to tak, že se ti pak pořád motá do snů, máš ho pořád v podvědomí a pořád se v tom motáš. A neseš si s sebou třeba i křivdy, který si myslím, že tohle je asi nejnebezpečnější co je, když umře někdo, kdo ti ublížil a tys neměla příležitost mu odpustit.

E: No, to je.

B: Takže ty náhlý úmrtí potom vedou k tomu nebo aspoň moje zkušenost je taková, že člověk vůbec nepřipustí jakoby fyzicky, že ten člověk tady není. A to, že to nepřipustí fyzicky, tak, to je potřeba to odpuštění. To nějakým způsobem zvládnout a myslím, že i bez ohledu teda na, na rituál. Při tom rituálu, tam nemáš prostor na odpuštění, tam akorát seš pod vlivem emocí, v podstatě.

E: No a co teda může pomoci, aby proběhlo to odpuštění. Je něco, co... Říkáš, že tobě se to podařilo, když jsme spolu seděly a jako jsme si tam vyvolaly ty duchy, žejo. Zamyslely se společně nad tím a ...

B: Já jsem o tom přesvědčená, protože já ten okamžik mám tak živě v mysli a v podvědomí, že vnímám ještě dneska jakej tam byl vzduch, jaká byla teplota, jak to tam vonělo. Víím, že v tom, tom okamžiku, potom, co jsme tam seděly několik hodin a mluvily jsme o tom v podstatě. Obě jsme měly v podstatě nevyřčený, co jsme jim nestihly říct. Nesly jsme si s sebou ... a jakoby tím, že jsme o tom mluvily spolu, tak prostřednictvím jakoby toho rozhovoru, tak ... ne že bysme se nějak spojily s nima. Já jsem ty duše tam necítila, já jsem měla úplně jinej vjem. V těch několika hodinách, že to byla zaprvé strašně krátká doba a zadruhé, v tom stínu mezi těma barákama, najednou jsem vnímala jakoby sloup světla, na ten náš stolek. A takový jako uvolnění, strašně. Já to neumím říct. Opravdu to ze mě všechno asi spadlo a cítila, jo, byla jsem velice dojatá a cítila jsem se jako, jako

v té chvíli, jako když opravdu v podstatě hodíš tu hlínu na tu rakev. U mě ten rituál proběhl se zpožděním, před těmi osmi, deseti lety.

E: Takže v podstatě člověku pomůže, když to povykládá.

B: Já si myslím, že tohle nebylo obyčejný povykládání, a jako tím, že já myslím, že proběhla jakási meditace, že jako to nebylo obyčejný vykládání. Předtím jsem o tom vykládala s maminkou, s rodinou, se všemi, co ho znali, jo, co byli dotčeni. A k tomuhle nedošlo. Tam je ta komunikace jakoby v tom, v takové té sobecké rodině, každý má nějaký ten svůj názor. Ale tím, že my jsme to odosobnily, tak jsme jako opravdu mluvily prostřednictvím sebe s nima, že jsme nemyslely na sebe jako v tu chvíli, tak mě to přišlo jako strašně, strašně upřímný. Tahle terapie. A je pravda, že od té doby už se mně o něm nezdálo, už jsem neměla takový ty pocity křivdy. A myslím, že tam fakt jde i o pocit křivdy, když ti někdo odejde a neřekne ti ahoj. Prostě to v sobě cítíš jako křivdu. A proto možná některým lidem ty rituály pomáhají k tomu, aby, aby to jako pochopili. Ale stejně si myslím, že i když toho člověka třeba pohřbíš, tak pořád ta spousta nevyslovenýho tam, tam zůstává.

E: Možná, že pro ty věřící, ten církevní rituál dá tu možnost odpustit právě při tom modlení nad tím hrobem. Když oni tomu fakt věří. Třeba jim to pomůže.

B: Já si myslím ale, že je to daný. Že každý člověk, když, u starých lidí, když někdo umírá, ta ta modlitba proběhne a kněz dá poslední pomazání a takový věci, takže to je v pořádku. Ale myslím si, že, že, že to je opravdu to, že ještě mluvíš, že ještě máš čas se rozloučit s tím živým člověkem. Ve chvíli, kdy prostě je mrtvej, tak už s tím nic nenaděláš. To je to definitivní. To si člověk uvědomí a to tě jako paralyzuje, protože máš pocit, že jste něco v životě prošvihli a že teď už to nejde napravit.

E: Takže pokud člověk uvízne ve smutku, tak to popovídání s nějakým prostředníkem, to otevření se opravdu někomu, komu důvěřuješ, a kdo ti vlastně zprostředkuje tu terapii, tak to moc pomůže, že jo? Nebo co teda těm lidem vlastně pomůže? Když jednou ve svém životě dozrajou k tomu a pak vlastně to můžeš udělat kdykoliv s kýmkoliv. Když v tobě dozraje ta bolest, ale i to pochopení a takovýto jako zmoudření, tak pak přijde nějaká situace, která ti to umožní, ale...

B: Já si nemyslím, že to je zmoudření, že spíš jako.. je to o té komunikaci. Ne s tou duší, ale uvědomit si, že prostě jste to nestihli a jako všechno v životě se dá jako nějakým způsobem napravit, ze všeho v životě si člověk vezme ponaučení a může

to využít pro to nějaký druhý konání, tak tohle ... ale nedá se říct jako nějaká časová osa, kdy na tohle je vhodná, vhodná chvíle. Jo, že každé asi k tomu potřebuje jinej čas. A já si myslím, že je optimální, když člověk umře přirozenou smrtí nebo třeba po nemoci, ale máš ještě příležitost, víš, že prostě ta chvíle přijde, že přijde brzy, tak si to s ním nějakým způsobem urovnáš. A pokud to nejde, tak je to strašně těžký.

E: A myslíš teda, že je i možnost, že si to ten člověk v sobě tak jako poskládá a že to někdy uzavře jako úplně sám?

B: No já si myslím, že ano.

E: Nemusí k tomu mít toho partnera, který...

B: Můžeš si promluvit s tím zemřelým klidně sama, třeba před spaním nebo jo... ale je to asi těžší. Záleží na tom, co chceš rovnat. Kolik si toho táhneš z toho... Tam, je důležitý... No je asi optimální žít tak, aby člověk tyhle případy nemusel řešit. Když žiješ s někým, abyste vždycky měli čistej stůl a no... Ono je to daný i těma poměrama v rodině. My jsme byli zvyklí třeba u nás v rodině si věci jako vyřikávat. Když jsme se sešli, třeba na nějaký narozeniny, tak jsme si celá ta rodina prostě, byla to jakási tradice, že jsme si řekli co jsme si, to jsme si, od dneška dobrý. A to, co se nám nabalilo v tom mezidobí, vedlo k další takové jako spontánní zповědi. Co nás trápí, co nás mrzí, jo, tak jsme si odpustili. My jsme to pak měli v podstatě tak nastavený jako v rodině. V rodinách, kde nemluví o svých problémech, tam si myslím, že to může být jednodušší, ta komunikace potom a to propuštění, jo a odpuštění.... (vysvětluje příbuzenské vztahy a poměry)... A když tě stihne neštěstí a to tělo se nikdy nenajde, takže tam nemůžeš tady to rozloučení uspořádat, i když si uspořádaš pohřeb, to tělo prostě fyzicky není. Můžeš si celej život myslet, že on někde žije a nemáte příležitost se rozloučit o to je to strašnější jako. Byť uděláš rituál, ale to tělo nikdy neviděla, nemůžeš si být jistá, že ten člověk je mrtvej.... V podvědomí ti třeba hlodá myšlenka. Co když on tam někde žije na druhé straně Zeměkoule a třeba ani nechce, abychom věděli, že žije, ani s nama třeba nechce mluvit. Taková ta stopa takové té pochybnosti tam začne hlodat a to si myslím, že může spíš bránit tomu, tomu rozloučení.

E: Dobře a co s tím?

B: To je otázka.

E: Jde něco teda vymyslet?

- B: Tam hlavně je otázka, jestli chceš propustit toho člověka. Ne pokaždý mají lidi třeba tu vůli prostě najít to v sobě a to udělat. Ale spousta lidí je, je to lidská taková senzacechtivost. Je pro ně příjemný, protože jsou něčím vyjímeční. Že prostě mají příběh. A oni si ho živí. Tím pádem nemají tu vůli a nechtějí vlastně se s ním rozloučit, protože je to baví.
- E: Dává to pocit výjimečnosti, tím pádem důležitosti a tím pádem smyslu života.
- B: Tos uhodila hřebíček na hlavičku. S tím taťkou, to bylo částečně tady to, tenhle aspekt. Uvědomuju si, že jo, že to nebylo jenom tím nevyřčeným, ale bylo to i tím, že ten příběh byl zvláštní a já jsem ho tím živila. O tom se doma mluvilo. A furt jsme se v tom patlali a pitvali. A možná se tím taky oddálilo to, ten pocit rozloučení. S těma jinejma zemřelým a jsem ten problém takovej neměla. I když jsme si třeba nestačili říct. Ale prostě nějakým způsobem jsem to dokázal akceptovat. A bylo to daný částečně aji tady tou senzacechtivostí.
- B: A teď u té maminky, to už jsem si přišla fakt divná, mně neukápla za celou tu dobu ani slza. Nedokážu přesně rozlišit proč. Kde se ta emoce zasekla. Možná to bylo proto, že jsem jí přála jako to vysvobození. V pětadevadesáti letech. Tak starýho zemřelýho jsem nikdy neviděla. Takže já už jsem si myslela delší dobu, že pro ni to bude vysvobození, když umře. Možná jsem spíš měla pocit radosti než jako, že konečně má pokoj.
- E: A není v tom nějaká výčitka?
- B: Ne, prosím tě, v podstatě od toho léta už s ní nebyla rozumná řeč. A na tom áru, když jsem nad ní stála, snažila jsem se, jo, co asi v tom stavu může vnímat, může slyšet? A měla jsem takovej pocit jakože mě slyší, že mě vnímá a podařilo se mi se s ní opravdu rozloučit, jo, říct jí, že ji mám ráda a že jí přeju, ať se má krásně. Což je hrozně dobře. Jakoby mi rozuměla. Takovej pocit jsem z toho měla jakože to proběhlo. A vypadala uvolněně, klidně, a...
Ty otevřené rakve, to je taky zajímavý. Zase je to spojený s tím fyzickým pochopením toho konce, že je rozhodně dobře ty mrtvý vystavovat, protože člověk si tu definitivnost, jo, zase uvědomí líp.